

บทที่ ๓

วิเคราะห์เรื่องมารทั้ง ๕ ในพระคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

ในบทที่ ๓ นี้ผู้วิจัยจะได้ศึกษาวิเคราะห์มาร ๕ ในพระคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทตามลำดับต่อไป

มาร คือเครื่องขวางกั้นแห่งความดี หรือสิ่งที่มาบุคลให้ตายจากคุณความดีหรือจากผลที่หมายอันประเสริฐ, สิ่งทีล้าลงผลาญคุณความดี, ตัวการที่ก่อกำจัดหรือขัดขวางบุคลมิให้บรรลุ ผลสำเร็จอันดีงาม มี ๕ ประการ ได้แก่

๑. **กิเลสมาร**มารคือกิเลส, กิเลสเป็นมารเพราะเป็นตัวก่อกำจัดและขัดขวางความดี ทำให้สัตว์ประสบความพินาศทั้งในปัจจุบันและอนาคต

๒. **ขันธมาร**มารคือเบญจขันธ์, ขันธ์ ๕ เป็นมาร เพราะเป็นสภาพอันปัจจัยปรุงแต่ง มีความขัดแย้งกันเองอยู่ภายใน ไม่นั่นคงทนนานเป็นภาระในการบริหาร ทั้งแปรปรวนเสื่อมโทรมไป เพราะชราพยาธิเป็นต้น ล้วนรอนโอกาสมิให้บุคลทำกิจหน้าที่หรือบำเพ็ญคุณความดีได้เต็มปรารภอย่างแรง อาจถึงกับพรากโอกาสนั้นโดยสิ้นเชิง

๓. **อภิสังขารมาร**มารคืออภิสังขาร, อภิสังขารเป็นมาร เพราะเป็นตัวปรุงแต่งกรรม นำให้เกิดชาติ ชรา เป็นต้น ขัดขวางมิให้หลุดพ้นไปจากสังขารทุกข์

๔. **เทพบุตรมาร**มารคือเทพบุตร, เทพยิ่งใหญ่ระดับสูงสุดแห่งชั้นกามาวจรตนหนึ่งชื่อว่ามาร เพราะเป็นนิमितแห่งความขัดข้อง คอยขัดขวางเหนี่ยวรั้งบุคลไว้ มิให้ล่วงพ้นจากแดนอำนาจครอบงำของตน โดยชักให้ห้วงพะวงในกามสุขไม่หาญ เสียสละออกไปบำเพ็ญคุณความดียิ่งใหญ่ได้

๕. **มัจจุมาร**มาร คือความตาย, ความตายเป็นมาร เพราะเป็นตัวการตัดโอกาส ที่จะก้าวหน้าต่อไปในคุณความดีทั้งหลาย^๑

ในขุททกนิกาย มหานิทเทส พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า คำว่า “**มารโลก**”^๒โลกคือมาร สิ่งที่มาบุคลให้ตายจากความดีหรือจากที่หมายอันประเสริฐ สิ่งทีล้าลงผลาญคุณความดีในโลกมี ๕ ได้แก่

(๑) กิเลสมาร มารคือกิเลส กิเลสเป็นมาร เพราะเป็นตัวก่อกำจัดขัดขวางความดี ทำให้สัตว์ประสบความพินาศทั้งในปัจจุบันและอนาคต

^๑มาร ท่านเรียกว่า อมิตรทั้งหลาย ในที่นี้หมายถึงมาร ๕ จำพวก คือ (๑) กิเลสมาร(มารคือกิเลส) (๒) ขันธมาร(มารคือเบญจขันธ์) (๓) อภิสังขารมาร(มารคืออภิสังขาร) (๔) เทพบุตรมาร(มารคือเทพบุตร) (๕) มัจจุมาร(มารคือความตาย) อ้างใน พ.สุ.อ. (บาลี) ๒/๕๖๗/๒๘๑, ดังพุทธพจน์ว่า “พราหมณ์ เรานั้นเป็นพระพุทธเจ้า เป็นหมอผ่าตัดลูกศรคือกิเลสชั้นเยี่ยมเราเป็นผู้ประเสริฐสุด ไม่มีผู้เปรียบเทียบ ย่ำยีมาร และเสนามารได้ ควบคุม อมิตรทั้งหมดไว้ในอำนาจ ไม่มีภัยจากที่ไหน เบิกบานอยู่” อ้างใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๙๙/๔๙๗.

^๒พ.ม. (ไทย) ๒๙/๔๒๔/๔๒๘.

(๒) ชันธมาร มารคือเบญจขันธ์ หรือขันธ์ ๕ เป็นมาร เพราะเป็นสภาพอันปัจจัยปรุงแต่ง มีความขัดแย้งกันเองอยู่ภายใน ไม่นั่นคง เป็นภาระในการบริหาร ทั้งแปรปรวนเสื่อมโทรมไปเพราะชราพยาธิเป็นต้น

(๓) อภิสังขารมาร มารคืออภิสังขาร อภิสังขารเป็นมาร เพราะเป็นตัวปรุงแต่งกรรม นำให้เกิดชาติ ชราเป็นต้น ชัดขวางมิให้หลุดพ้นไปจากสังสารทุกข์

(๔) เทวบุตรมาร มารคือเทพบุตร เทพยิ่งใหญ่ระดับสูงสุดชั้นกามาวจรตนหนึ่ง คอยขัดขวางเหนี่ยวรั้งบุคคลไว้มิให้ล่วงพ้นจากอำนาจครอบงำของตน โดยชักให้พะวงในกามสุขไม่หาญเสียสละออกไป

(๕) มัจจุมาร มารคือความตาย ความตายเป็นมาร เพราะเป็นตัวตัดโอกาสที่จะก้าวหน้าต่อไปในคุณความดีทั้งหลาย^๓

ในขุททกนิกาย สุตตนิบาต พระพุทธองค์ตรัสว่า คำว่า “มาร” คือมารผู้มีบาป ผู้เป็นเผ่าพันธุ์ของคนประมาท^๔

จากการวิเคราะห์มารทั้ง ๕ นี้สามารถวิเคราะห์ได้ว่า มารประเภทเดียวที่อยู่นอกตัวเราคือเทวดาที่เป็นมาร (เทวบุตรมาร) ที่เหลืออีกสี่ประเภทอยู่ในตัวเรานี่เอง

ในบรรดามารทั้ง ๕ นั้น มารที่รบกวนเราบ่อยที่สุดคือ กิเลสมาร และชันธมาร จะขอกล่าวรายละเอียดของมารแต่ละประเภทดังนี้

๔.๑วิเคราะห์กิเลสมารคือกิเลส

ความหมายของกิเลสดังกล่าว “กิเลส” เป็นภาษาบาลีสำเร็จรูปมาจาก *กิลิสฺสาตุ* (ในความร่ำร้อน, เปียดเปียก) ที่ปัจจัยมีรูปวิเคราะห์ว่า “กิลิสฺติ, กิลิสฺสตีติ กิเลโส”^๕ หมายถึงธรรมชาติที่ทำให้จิตใจเราร้อนหรือเปียกเปียกจิตใจให้เศร้าหมอง

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ให้ความหมายของกิเลสว่า “เครื่องทำให้ใจเศร้าหมอง ได้แก่ โลก โภคะ หลง เช่นยังตัดกิเลสไม่ได้ , กิเลสหนา, กิเลสมารยาท ในคำว่า กิเลสหยาบ”^๖

ท่านพุทธทาสภิกขุให้ความหมายว่า “ความยึดมั่นถือมั่นเป็นตัวกูก็ตาม เป็นของกูก็ตาม นี่แหละคือแม่บทของกิเลสทั้งปวง”^๗

^๓วิสุทธิ.มหาฎีกา. (บาลี) ๑/๑๔๔/๓๐๒.

^๔ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๔๓๓/๕๙๙.

^๕พระมหาปราโมทย์บโมทิโต, เรียบเรียง, พจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน, (กรุงเทพมหานคร : เอกพิมพ์ไท จำกัด, ๒๕๔๑), หน้า๙๒-๙๓.

^๖ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, (กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๙), หน้า๑๐๐.

^๗พุทธทาสภิกขุ, แก่นพุทธศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร :ธรรมสภา, ๒๕๔๐), หน้า๑๘.

พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ปยุตโต)ให้ความหมายว่า “สิ่งที่ทำให้เศร้าหมอง, ความชั่วที่แฝงอยู่ในความรู้สึกนึกคิดทำให้จิตใจขุ่นมัวไม่บริสุทธิ์”^๘

อาจารย์ สุชีปญฺญานูปาทให้ความหมายว่า “คือความไม่ดีไม่งาม หรือความเศร้าหมองในจิตใจ อันกล่าวโดยย่อได้แก่ความโลภ ความโกรธ และความหลง”^๙

พ.อ. ปิ่นมุกกันต์ให้ความหมายว่า “คำว่า ‘กิเลส’ ตรงกับคำว่า ‘โรค’ กิเลสเป็นโรคของจิต หมายถึงสิ่งที่ทำให้จิตเสื่อมทรمانั่นเอง”^{๑๐}

รศ.ดร. สุนทรณ รังษีให้ความหมายว่า “กิเลสเป็นคำที่มีความหมายกว้าง หมายถึงสภาพที่ทำให้จิตเศร้าหมองทุกประเภท”^{๑๑}

รศ.ดร. เตือนคำดีให้ความหมายว่า “สภาวะที่ทำให้จิตเศร้าหมอง หรือเป็นเครื่องสกัดกั้นไม่ให้ถึงความบริสุทธิ์สะอาดในกายวาจา และใจ”^{๑๒}

สรุปว่าคำว่า “กิเลส” หมายถึงสภาวะธรรมที่ทำให้จิตใจเศร้าหมองและขัดขวางความเจริญทางจิตใจแบ่งออกเป็น๓ประเภท ได้แก่ความโลภความโกรธและความหลง

ลักษณะของกิเลส คือทศนะหรือแนวคิดเกี่ยวกับลักษณะของกิเลสในหลายมิติตามที่พระพุทธเจ้าและผู้รู้ทั้งหลายมีพระมหาเถระเป็นต้นได้อธิบายขยายความไว้ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทคือพระไตรปิฎกและอรรถกถาจำแนกลักษณะของกิเลส ดังนี้

กิเลสในพระไตรปิฎก : พระไตรปิฎกคือคัมภีร์ที่ประกอบด้วยปิฎก๓ประเภท ได้แก่พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งปิฎกทั้ง๓นั้นมีคำอธิบายลักษณะของกิเลสปรากฏอยู่หลายแห่ง กล่าวคือ :

๑) พระวินัยปิฎกกิเลสทุกชนิดเป็นสิ่งไม่พึงประสงค์ดังความว่า “กิเลสทั้งปวงชื่อว่า **ทรม**”^{๑๓} บางแห่ง ลักษณะของกิเลสปรากฏในความหมายที่เป็นสาเหตุแห่งการละเมิดพระวินัยบัญญัติอันทำให้นักบวชเศร้าหมองหรือหมดสง่าราศรี ของสมณพราหมณ์สมดังพุทธพจน์ที่ว่า “พระผู้มีพระภาครับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย สิ่งมัวหมองที่เป็นเหตุให้ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์มัวหมอง ไม่ส่องแสง ไม่สว่าง ไม่รุ่งเรือง ๔ ประการสิ่งมัวหมอง ๔ ประการคือ

^๘พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่๖, (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า๑๘.

^๙สุชีปญฺญานูปาท, **ประวัติศาสตร์ศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่๕, (กรุงเทพฯ : อมรการพิมพ์, ๒๕๓๒), หน้า ๒๒๖.

^{๑๐}พ.อ. ปิ่นมุกกันต์, **พุทธศาสตร์ภาค๒**, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๑๘๖.

^{๑๑}รศ.ดร. สุนทรณ รังษี, **พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก**, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า๔๙๗.

^{๑๒}รศ.ดร. เตือนคำดี, **พุทธปรัชญา**, (กรุงเทพมหานคร : โอ.เอส. พรีนติ้งเฮ้าส์, ๒๕๓๔), หน้า๗๔.

^{๑๓}วิ.มหา. (ไทย)๒/๑๖/๒๐๔. พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย มจร. พ.ศ. ๒๕๓๙.

๑. เมฆเป็นสิ่งมัวหมองที่เป็นเหตุให้ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ มัวหมองไม่ส่องแสง ไม่สว่าง ไม่รุ่งเรือง

๒. หมอกเป็นสิ่งมัวหมองที่เป็นเหตุให้ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ มัวหมองไม่ส่องแสง ไม่สว่าง ไม่รุ่งเรือง

๓. ควันและฝุ่นละอองเป็นสิ่งมัวหมองที่เป็นเหตุให้ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์มัวหมอง ไม่ส่องแสง ไม่สว่าง ไม่รุ่งเรือง

๔. ราหูผู้เป็นจอมอสูรเป็นสิ่งมัวหมองที่เป็นเหตุให้ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์มัวหมอง ไม่ส่องแสง ไม่สว่าง ไม่รุ่งเรือง

ภิกษุทั้งหลาย สิ่งมัวหมองที่เป็นเหตุให้ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์มัวหมอง ไม่ส่องแสง ไม่สว่าง ไม่รุ่งเรือง ๔ ประการเหล่านี้แลเช่นเดียวกัน ภิกษุทั้งหลาย อุปกิเลสเป็นเหตุให้สมณพราหมณ์พวกหนึ่งมัวหมอง ไม่สง่า ไม่ผ่องใส ไม่รุ่งเรือง ๔ ประการนี้อุปกิเลส ๔ ประการคือ

๑. ภิกษุทั้งหลาย สมณพราหมณ์พวกหนึ่งดื่มสุรา และเมรัย ไม่เว้นขาดจากการดื่มสุรา และเมรัยภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นอุปกิเลสที่เป็นเหตุให้สมณพราหมณ์พวกหนึ่งมัวหมอง ไม่สง่า ไม่ผ่องใส ไม่รุ่งเรือง ประการที่ ๑

๒. ภิกษุทั้งหลาย สมณพราหมณ์พวกหนึ่งเสพเมถุนธรรม ไม่เว้นขาดจากการเสพเมถุนธรรมภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นอุปกิเลสที่เป็นเหตุให้สมณพราหมณ์พวกหนึ่งมัวหมอง ไม่สง่า ไม่ผ่องใส ไม่รุ่งเรือง ประการที่ ๒

๓. ภิกษุทั้งหลาย สมณพราหมณ์พวกหนึ่งยินดีทองและเงิน ไม่เว้นขาดจากการยินดีทองและเงินภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นอุปกิเลสที่เป็นเหตุให้สมณพราหมณ์พวกหนึ่งมัวหมอง ไม่สง่า ไม่ผ่องใส ไม่รุ่งเรือง ประการที่ ๓

๔. ภิกษุทั้งหลาย สมณพราหมณ์พวกหนึ่งดำเนินชีวิตด้วยมิจฉาชีพ ไม่เว้นขาดจากมิจฉาชีพภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นอุปกิเลสที่เป็นเหตุให้สมณพราหมณ์พวกหนึ่งมัวหมอง ไม่สง่า ไม่ผ่องใส ไม่รุ่งเรือง ประการที่ ๔”

ท่านทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสแล้ว พระสุตครันตรัสพระดำรัสแล้ว พระศาสดาได้ตรัสประพันธ์คาถาว่า ‘สมณพราหมณ์พวกหนึ่งถูกราคะและโทสะปกคลุมถูกอวิชชาหุ้มห่อยินดีรูปที่น่ารัก ดื่มสุราและเมรัยเสพเมถุน โง่เขลา ยินดีเงินและทองสมณพราหมณ์พวกหนึ่งดำเนินชีวิตด้วยมิจฉาชีพพระพุทธเจ้าผู้เป็นเผ่าพันธุ์พระอาทิตย์ ตรัสอุปกิเลสที่ทำให้สมณพราหมณ์พวกหนึ่งมัวหมอง ไม่สง่าไม่ผ่องใส เป็นที่รู้จัก ไม่บริสุทธิ มีอริถูกความมืดปกคลุมเป็นทาสแห่งตัณหา ถูกตัณหาชักนำให้อัตภาพหยาบเจริญเติบโต ย่อมยินดีการเกิดใหม่ ”^{๑๔} กิเลสคือสาเหตุสำคัญที่ทำให้ภาพลักษณ์ของนักบวชตกต่ำจนสูญเสียความเป็นสมณะและนำไปสู่วิกฤตศรัทธาต่อพระศาสนาของสาธุชน

๒) พระสูตรต้นตอปัญหา พระพุทธเจ้าตรัสตอบความสงสัยของพระวาระเถระผู้ทูลถามลักษณะของกิเลสเครื่องนำไปในภพ ดังความว่า “วาระ บุคคลผู้ข้องติดอยู่ในความพอใจ ความกำหนด

^{๑๔}วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๔๗/๓๙๕-๓๙๗, อ.จ.ตฤก. (ไทย) ๒๑/๕๐/๘๑-๘๓.

ความเพลิดเพลิด ความทะยานอยากในรูป เพราะฉะนั้น เราจึงกล่าวว่า ‘สัตว์’ ... ในเวทนา ฯลฯ ในสัญญา...ในสังขาร...บุคคลผู้ข้องติดอยู่ในความพอใจความกำหนัด ความเพลิดเพลิด ความทะยานอยากในวิญญูญาณ เพราะฉะนั้นเราจึงกล่าวว่า ‘สัตว์’ (คือผู้ติดข้องอยู่ในภพ)

ราธะ พวกเด็กชายหรือเด็กหญิงเล่นเรื่อนฝุ่นอยู่ เป็นผู้ยังไม่ปราศจากความกำหนัด ไม่ปราศจากความพอใจ ไม่ปราศจากความรัก ไม่ปราศจากความกระหายไม่ปราศจากความเร้าร้อน ไม่ปราศจากความทะยานอยากในเรื่อนฝุ่นเหล่านั้นอยู่เพียงใดพวกเขาก็อาลัย อยากเล่น หวงแหวน ยึดถือเรื่อนฝุ่นทั้งหลายอยู่เพียงนั้นแต่เมื่อใด พวกเด็กชายหรือเด็กหญิง เป็นผู้ปราศจากความกำหนัด ปราศจากความพอใจ ปราศจากความรัก ปราศจากความกระหาย ปราศจากความเร้าร้อนปราศจากความทะยานอยากในเรื่อนฝุ่นเหล่านั้น เมื่อนั้น พวกเขาย่อมรื้อ ยื้อแย่งทำลาย ทำเรื่อนฝุ่นเหล่านั้นให้เล่นไม่ได้ด้วยมือและเท้า แม้ฉนั้นใด แม้เธอทั้งหลายก็ฉนั้นเหมือนกัน จงรื้อ แยก กระจายออก ทำรูปให้ยินดีไม่ได้ ปฏิบัติเพื่อความสันตันทา เธอทั้งหลายจงรื้อ แยก กระจายออก ทำเวทนาให้ยินดีไม่ได้ ปฏิบัติเพื่อความสันตันทา ... สัญญา ... เธอทั้งหลายจงรื้อ แยก กระจายออกทำสังขารให้ยินดีไม่ได้ ปฏิบัติเพื่อความสันตันทา เธอทั้งหลายจงรื้อ แยก กระจายออกทำวิญญูญาณให้ยินดีไม่ได้ ปฏิบัติเพื่อความสันตันทา ราธะ ก็ความสันตันทา จัดเป็นนิพพาน”^{๑๕}

บางแห่ง ทรงอธิบายความหมายของกิเลสว่า “ภิกษุทั้งหลาย สิ่งเศร้าหมองแห่งทอง ๕ ประการ เป็นเหตุให้ทองเศร้าหมอง ไม่อ่อน ใช้งานไม่ได้ ไม่ผุดผ่อง แตกง่าย ใช้งานไม่ได้ดีสิ่งเศร้าหมองแห่งทอง ๕ ประการ คือ๑. เหล็ก ๒. โลหะ๓. ดิบุก ๔. ตะกั่ว๕. เงินภิกษุทั้งหลาย สิ่งเศร้าหมองแห่งทอง ๕ ประการนี้แล เป็นเหตุให้ทองเศร้าหมอง ไม่อ่อน ใช้งานไม่ได้ ไม่ผุดผ่อง แตกง่าย ใช้งานไม่ได้ดีแต่เมื่อใด ทองพ้นจากสิ่งเศร้าหมอง ๕ ประการนี้แล้ว เมื่อนั้น ทองนั้นย่อมอ่อน ใช้งานได้ดี ผุดผ่อง ไม่แตกง่าย ใช้งานได้ดี และช่างทองมุ่งหมายจะทำเครื่องประดับชนิดใด ๆ คือ แหวน ต่างหู สร้อยคอ หรือมาลัยทอง เครื่องประดับชนิดนั้นย่อมอำนวยประโยชน์ให้เขาได้ ฉนั้นใดความเศร้าหมองแห่งจิต ๕ ประการ เป็นเหตุให้จิตเศร้าหมอง ไม่อ่อนไม่เหมาะแก่การใช้งาน ไม่ผุดผ่อง ฟุ้งซ่าน ไม่ตั้งมั่นดีเพื่อความสันตาสวะ ฉนั้นนั้นเหมือนกันความเศร้าหมองแห่งจิต ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ๑. กามฉันทะ (ความพอใจในกาม)๒. พยาบาท (ความคิดร้าย)๓. ถีนมิทธะ (ความหดหู่และเซื่องซึม)๔. อุทธัจจกุกกุจจะ (ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ)๕. วิจิกิฉา (ความลังเลสงสัย)ความเศร้าหมองแห่งจิต ๕ ประการนี้แล เป็นเหตุให้จิตเศร้าหมอง ไม่อ่อนไม่เหมาะแก่การใช้งาน ไม่ผุดผ่อง ฟุ้งซ่าน ไม่ตั้งมั่นดีเพื่อความสันตาสวะแต่เมื่อใด จิตพ้นจากควา มเศร้าหมอง ๕ ประการนี้แล้ว เมื่อนั้น จิตนั้นย่อมอ่อนเหมาะแก่การใช้งาน ผุดผ่อง ไม่ฟุ้งซ่าน ตั้งมั่นดีเพื่อความสันตาสวะและภิกษุจะน้อมจิตไปเพื่อทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งใด ๆ เมื่อมีเหตุ ^{๑๖} เธอย่อมบรรลุความเป็นผู้เหมาะสมที่จะประจักษ์ชัดในธรรมนั้นๆ”^{๑๗} ตามนัยะนี้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงกิเลส๕ประการว่า

^{๑๕} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๖๑/๒๕๔-๒๕๕.

^{๑๖} เมื่อมีเหตุ แปลจากบาลีว่า สติ สติอายตเน (เมื่อมีเหตุแห่งสติ) หมายถึงฉานที่เป็นบาท (เครื่องบรรลุ) กล่าวคือบุพเพเหตุแห่งอภิญญา อีกนัยหนึ่ง หมายถึงอรรถเหตุผลเป็นเหตุแห่งอภิญญา ๖ ประการ หรือหมายถึงวิปัสสนาเป็นเหตุแห่งอรรถเหตุผล แต่ในที่นี้หมายถึงเหตุคืออุปนิสัยแห่งการบรรลุคุณวิเศษนั้นๆ อ้างใน อ.ต.ก.อ. (บาลี) ๒/๑๐๒/๒๕๕,อง.ฉก.ฎีกา. (บาลี) ๓/๗๑-๗๔/๑๗๕.

^{๑๗} อย.ปญจก.(บาลี)๒๒/๒๓/๑๖.

เป็นสาเหตุให้จิตเศร้าหมองหรือสูญเสียความเป็นปกติไป ซึ่งเปรียบเหมือนสิ่งที่ทำทองคำไม่ให้บริสุทธิ์ ๕ ประการ ได้แก่ เหล็ก โลหะ ดีบุก ตะกั่ว และเงิน

๓) **พระอภิธรรมปิฎก** คำอธิบายอริยสัจ ๔ ในคัมภีร์วิวัฏฐกัมม์ชี้ให้เห็นสาเหตุแห่งทุกข์ว่าเป็น สารัตถะหรือแก่นของกิเลสตั้งความว่า “สัจจะ ๔ คือ ๑. ทุกข์ (ทุกข์) ๒. ทุกขสมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์) ๓. ทุกขนิโรธ (ความดับทุกข์) ๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์) บรรดา สัจจะ ๔ นั้น ทุกขสมุทัย เป็นไฉนตัณหา นี้เรียกว่า ทุกขสมุทัย ๑ ทุกข์ เป็นไฉนกิเลสที่เหลือ สภาวธรรมที่เป็นอกุศลที่เหลือ กุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ สภาวธรรมที่เป็นกุศลที่เหลือซึ่งเป็นอารมณ์ของอาสวะ วิบากแห่งสภาวธรรมที่เป็นกุศลและอกุศลซึ่งเป็นอารมณ์ของอาสวะ สภาวธรรมที่เป็น กิริยา ไม่เป็นกุศล ไม่เป็นอกุศล ไม่เป็นวิบากแห่งกรรม และรูปทั้งหมด นี้เรียกว่า ทุกข์^{๑๘} ๑ ทุกขนิโรธ เป็นไฉนการละตัณหาเสียได้ นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธ ๑ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นไฉนภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญญาณที่เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกขให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิณฐิ เพื่อบรรลุมุมิเบื้องต้น สัจจจากาม ฯลฯ บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิณฺญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น มรรคมองค์ ๘ คือ สัมมาทิณฺฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ ก็เกิดขึ้น”^{๑๙} หรืออีกนัยหนึ่งกิเลสนั่นเองคือตัวทุกข์ ตั้งความว่า “อกุศลธรรมที่เหลือ กุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ กุศลธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะที่เหลือ วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ ธรรมเป็นกิริยามิใช่กุศล อกุศลและกรรมวิบาก รูปทั้งหมด นี้เรียกว่า ทุกข์”^{๒๐} บางแห่ง อธิบายลักษณะของกิเลส (อกุศลจิต) ว่าเป็นไปภายใตักฎาตรลักษณะเช่นเดียวกับสรรพสิ่ง ตั้งความว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้กำหนดรู้จิตของสัตว์เหล่าอื่น ของบุคคลเหล่าอื่นด้วยจิต (ที่เป็นอกุศล) คือ รู้จิตมีราคะว่า จิตมีราคะ รู้จิตปราศจากราคะว่าจิตปราศจากราคะ รู้จิตมีโทสะว่าจิตมีโทสะ รู้จิตปราศจากโทสะว่า จิตปราศจากโทสะ รู้จิตมีโมหะว่า จิตมีโมหะรู้จิตปราศจากโมหะว่า จิตปราศจากโมหะ รู้จิตหดหู่ว่า จิตหดหู่ รู้จิตฟุ้งซ่านว่าจิตฟุ้งซ่าน รู้จิตที่เป็นมหัคคตะ (ฉานจิต) ว่า จิตเป็นมหัคคตะ รู้จิตที่ไม่เป็นมหัคคตะว่า จิตไม่เป็นมหัคคตะ รู้จิตเป็นสุดตตระว่า จิตเป็นสุดตตระ รู้จิตอนุตตระว่าจิตอนุตตระรู้จิตที่เป็นสมาธิว่า จิตเป็นสมาธิ หรือรู้จิตไม่เป็นสมาธิว่า จิตไม่เป็นสมาธิ รู้จิตหลุดพ้นว่า จิตหลุดพ้น หรือรู้จิตไม่หลุดพ้นว่า จิตไม่หลุดพ้น ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิณฺฐิในจิตของสัตว์เหล่าอื่นของบุคคลเหล่านั้นนี้ นี้เรียกว่า ปริจฺจญาณ”^{๒๑}

น่าสังเกตว่าพระวินยปิฎกคือคัมภีร์ว่าด้วยกฎระเบียบและมารยาททางสังคมพระ สุตตันตปิฎกว่าด้วยพระธรรมเทศนาอันมีบุคคลและเหตุการณ์เป็นส่วนประกอบ ส่วนพระอภิธรรมปิฎกว่าด้วยสภาวธรรมเพียงอย่างเดียวการมองกิเลสในปิฎกทั้ง ๓ นั้นสอดคล้องกับหลักการดังกล่าว กล่าวคือ พระวินยปิฎกมองกิเลสในประเด็นเกี่ยวกับพระวินัยบัญญัติพระสุตตันตปิฎกนำเสนอประเด็นเกี่ยวกับสัตว์ บุคคล วัตถุสิ่งของหรือเหตุการณ์มาอธิบายกิเลสส่วนพระอภิธรรมปิฎกมองประเด็นเกี่ยวกับสภาวธรรมล้วนๆ ไม่มีการนำเอาสัตว์ ๑ มาอธิบายกิเลสแต่ประการใดอย่างไรก็ตาม แม้มีติ

^{๑๘} ในอภิธรรมภาษณีย์ ท่านยกทุกขสมุทัยขึ้นอธิบายก่อน อ้างใน อภิ.วิ.อ.(บาลี) ๒๐๖-๒๑๔/๑๓๐-๑๓๑.

^{๑๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๖/๑๗๓-๑๗๕.

^{๒๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๕/๑๒๖.

^{๒๑} อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๗๙๖/๕๑๐-๕๑๑.

มุมมองกิเลสในปี ๓ ทั้ง ๓ นั้นจะต่างกันไปแต่คำอธิบายลักษณะของกิเลสในพระไตรปิฎกยังคงสอดคล้องกันคือการมองลักษณะของกิเลสในเชิงลบเหมือนกัน

สรุปว่าคำอธิบายลักษณะของกิเลส หรือมารคือกิเลส ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ปรากฏทัศนะหรือแนวคิดหลายมิติคือ ๑. กิเลสทำให้คนประพฤติดีศีลธรรม ๒. กิเลสทำให้จิตเศร้าหมอง ๓. กิเลสอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์

กิเลสที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา

อรรถกถาคือคัมภีร์อธิบายขยายความพระบาลีหรือพระไตรปิฎก^{๒๒} ซึ่งรจนาโดยพระอรรถกถาจารย์หลายท่านอย่างไรก็ตาม แม้พระไตรปิฎกจะเป็นคัมภีร์หลักและได้อธิบายลักษณะของกิเลสแล้วก็ตามแต่การศึกษาลักษณะของกิเลสตามที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถายังคงเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นต่อการพัฒนาองค์ความรู้และเพิ่มคุณค่าทางจริยธรรม เพราะทำให้ทราบและเข้าใจทัศนะหรือแนวคิดตลอดจนพัฒนาการทางความคิดของนักปราชญ์ในแต่ละยุค ซึ่งอยู่ภายใต้อิทธิพลของสภาพแวดล้อมทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และสิ่งแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ที่แตกต่างกันและเปลี่ยนผ่านไปตามกาลเวลา ปัจจัยเหล่านี้อาจเป็นตัวแปรสำคัญที่ทำให้ทัศนะหรือแนวคิดของคนในแต่ละยุคแตกต่างกันไปไม่มากนักน้อย กล่าวคือ :

พระอรรถกถาจารย์เปรียบกิเลสเป็นเช่นกับศัตรู ยาพิษ หัวฝี อสรพิษ และฟ้าผ่า ดังความว่า “ ภิกษุทั้งหลาย ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมดาภิกษุไม่ควรตรึก อกุศลวิตกทั้ง ๓ นี้ คือ กามวิตก ความตรึกในกาม พยาบาทวิตก ความตรึกในพยาบาท วิหิงสาวิตก ความตรึกในวิหิงสาขึ้นชื่อว่า กิเลส เป็นเช่นกับปัจจามิตร และปัจจามิตรเล่า จะชื่อว่าเล็กน้อยไม่มีเลย ได้โอกาสแล้วย่อมทำให้ถึงความพินาศโดยส่วนเดียว กิเลสแม้ถึงจะมีประมาณน้อย เกิดขึ้นแล้ว ได้โอกาสเพื่อจะเพิ่มพูน ย่อมยังความพินาศอย่างใหญ่หลวงให้เกิดขึ้นได้อย่างนั้นทีเดียว ขึ้นชื่อว่ากิเลสนี้ เปรียบด้วยยาพิษที่ร้ายแรงเป็นเช่นกับด้วยหัวฝีที่มีผิวหนังปกปิดไปแล้ว เทียบกันได้กับอสรพิษคล้ายกับไฟที่เกิดจากอสณิบาต ไม่ควรเลยที่จะนิยมนินดี ควรจะกีดกันเสีย ด้วยพลังแห่งการพิจารณา ด้วยพลังแห่งภาวนาในขณะที่เกิดทีเดียว ควรจะละเสีย ด้วยการที่กองกิเลสทั้งนั้นจะเลื่อนไปไม่ทันตั้งอยู่ในหทัยแม้เพียงครู่เดียวเหมือนหยาดน้ำกลิ้งตกไปจากใบบัว ฉันทใดกัณณัน แม้ถึงบัณฑิตในครั้งก่อนทั้งหลาย ก็ติเตียนกิเลสแม้มีประมาณน้อย ชุ่มมันเสียไม่ยอมให้เกิดขึ้นในภายในได้อีกฉนั้น ดังนี้ ”^{๒๓} สิ่งดังกล่าวนี้แม้มีน้อย แต่สามารถทำอันตรายได้อย่างมหันต์เช่นเดียวกับกิเลส เพราะกิเลสเป็นแดนเกิดของความชั่วทั้งปวง^{๒๔} สมดังพุทธพจน์ว่า “ บุคคลผู้มีตัณหาเป็นเพื่อน ท่องเที่ยวไปตลอดกาลยาวนานย่อมไม่ล่วงพ้นสังสารวัฏที่มีสภาวะอย่างนี้และสภาวะอย่างอื่นภิกษุรู้โทษนี้ รู้ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ (ตัณหาเป็นแดนเกิดทุกข์) พึงเป็นผู้ไม่มีตัณหา ไม่มีความถือมั่น มีสติสัมปชัญญะอยู่ ”^{๒๕} ดังนั้นจึงไม่ควรประมาทในความเล็กน้อยของกิเลสโดยประการทั้งปวง

^{๒๒}ราชบัณฑิตยสถาน, อ้างแล้ว, หน้า ๙๒๐.

^{๒๓}พ.ช.อ.อ. (ไทย) ๓/๒/๕๕๔. พระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย เอกนิบาตชาดก เล่ม ๓ ภาค ๒

^{๒๔}พ.อ.อ. (ไทย) ๑/๔/๑๑๑. พระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตก เล่ม ๑ ภาค ๔.

^{๒๕}พ.อ.อ. (ไทย) ๒๕/๑๕/๓๕๙, อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๙/๑๕ , พ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๙๑/๕๔๐ , พ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๐๗/๓๖๔.

บางแห่ง ท่านมองกิเลสที่ทำให้เกิดในชาติภพว่าเป็นป่า และมองกิเลสที่ส่งผลต่อการดำเนินชีวิตในปัจจุบันว่าเป็นหมู่ไม้ในป่าดังพุทธพจน์ว่า “ท่านทั้งหลายจงตัดกิเลสจุกป่า อย่าตัดต้นไม้อะยัดยอมเกิดแต่กิเลสจุกป่า , กิเลสทั้งหลาย ท่านทั้งหลาย จงตัดกิเลสจุกป่า และคุดหมู่ไม้ตั้งอยู่ในป่าแล้ว เป็นผู้ไม่มีกิเลสจุกป่าเกิดเพราะกิเลสคุดหมู่ไม้ตั้งอยู่ในป่า ถึงมีประมาณนิดหน่อยของนรชนยังไม่ขาดในนาริทั้งหลายเพียงใด, เขาเป็นเหมือนลูกโคที่ยังต็มน้ำนม มีใจปฏิพัทธ์ในมารดาเพียงนั้น”

อรรถกถาท่านแก้รรถไว้ว่า “อย่าตัดป่า” หมายความว่า ก็เมื่อพระศาสดาตรัสว่า “ท่านทั้งหลายจงตัดป่า, กิเลสเหล่านั้นผู้บวชยังไม่แนบ ความคิดในความเป็นผู้ใคร่เพื่อตัดต้นไม้อะยัดยอมเกิดขึ้นว่า “พระศาสดาย่อมให้เราเถิดมีต้นตัดป่า ” เมื่อเป็นเช่นนั้น พระศาสดาเมื่อจะทรงห้ามกิเลสเหล่านั้นว่า “เราพูดคำนั้น หมายเอาป่าคือกิเลสมีรากจะเป็นต้นต่างหาก มิได้พูดหมายเอาต้นไม้อะยัด” จึงตรัสว่า “อย่าตัดต้นไม้อะยัด” ภัยแต่สัตว์ร้ายมีสี่เท้าเป็นต้น ย่อมเกิดจากป่าตามปกติ ฉะนั้นแม้ภัยมีชาติเป็นต้น ย่อมเกิดจากป่าคือกิเลสฉนั้น

พึงทราบวินิจฉัยว่า ต้นไม้ใหญ่ชื่อว่าป่า, ต้นไม้เล็กที่ตั้งอยู่ในป่านั้น ชื่อว่าหมู่ไม้ตั้งอยู่ในป่า อีกอย่างหนึ่ง ต้นไม้ที่เกิดก่อนชื่อว่าป่า ที่เกิดต่อๆ กันมา ชื่อว่าหมู่ไม้ตั้งอยู่ในป่า ฉะนั้นกิเลสใหญ่ๆ อันคร่าสัตว์ไว้ในภพ ชื่อว่ากิเลสจุกป่า , กิเลสที่ให้ผลในปัจจุบัน (ปวัตติกาล) ชื่อว่ากิเลสคุดหมู่ไม้ตั้งอยู่ในป่า; อีกอย่างหนึ่งกิเลสที่เกิดก่อน ชื่อว่ากิเลสจุกป่า ที่เกิดต่อๆ มาชื่อว่ากิเลสคุดหมู่ไม้ตั้งอยู่ในป่า ฉะนั้นเหมือนกัน ก็กิเลสชาติแม้ทั้งสองอย่างนั้น อันพระโยคีพึงตัดด้วยญาณที่สัมปยุตด้วยมรรคที่ ๔ , เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “จงตัดกิเลสจุกป่า และคุดหมู่ไม้ตั้งอยู่ในป่า ” ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่มีกิเลสเกิด ฯ หมู่ไม้ที่ตั้งอยู่ในป่าคือกิเลสฉนั้น ถึงมีประมาณนิดหน่อยของนรชนยังไม่ขาดในนาริทั้งหลายเพียงใด , เขาก็เป็นเหมือนลูกโคที่ยังต็มน้ำนม มีใจปฏิพัทธ์ คือมีจิตข้องในมารดาเพียงนั้น”^{๒๖}

จากที่กล่าวมานี้เป็นท่านเปรียบกิเลสเป็นป่า อาจเป็นเพราะลักษณะของป่ามีสภาพรกชัฏ น่าสะพึงกลัว และมีสัตว์ร้ายนานาชนิดอาศัยอยู่ ส่วนการเปรียบกิเลสที่ไว้ปากในปวัตติกาล (กิเลสที่ส่งผลต่อการดำเนินชีวิตในปัจจุบัน) เป็นหมู่ไม้ในป่าอาจเป็นเพราะสภาพของป่ามีแมกไม้หนาแน่นพันธุ์เจริญเติบโตเป็นองค์ประกอบของป่า เหมือนความหลากหลายของกิเลสที่กองงายในจิตใจ บางแห่ง ท่านมองกิเลสว่ามีลักษณะหนาแน่น มีหลายประการ และเกี่ยวพันในวัฏฏกาม อันเป็นน่านปรารถนา น่าพอใจ มีรสอร่อยดังความว่า “กามาหิจิตรามธูรามนโรมาวิรูปูเปนมณเฑติจิตตอาทินวักกามคฺเชสสิสุวาเอโกจเรชคฺควิสานกฺโขโป” แปลความว่า “ก็กามทั้งหลายงามวิจิตรมีรสอร่อยเป็นที่รื่นรมย์ใจย่อมย่ำยีจิตด้วยรูปแปลกๆ บุคคลเห็นโทษในกามคุณทั้งหลายแล้วพึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรดฉะนั้นดังนี้” ในคานานี้คำว่ากามาได้แก่กาม๒อย่างคือวัฏฏกาม๑กิเลสกาม๑ในกาม๒อย่างนั้น ธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นที่รักของใจเป็นต้นชื่อว่าวัฏฏกามธรรมทั้งหลายอันเป็นประเภทแห่งรากะแม้ทั้งหมดเรียกว่ากิเลสกามก็ในคานานี้ท่านประสงค์เอาวัฏฏกาม ฯ กามทั้งหลายชื่อว่างามวิจิตรด้วยอำนาจแห่งประการหลายอย่างมีรูปเป็นต้นชื่อว่ามีรสอร่อยด้วยอำนาจแห่งความยินดีของชาวโลกชื่อว่าเป็นที่รื่นรมย์ใจเพราะอรธว่ายังใจของปุถุชนคนโง่ให้รื่นรมย์ ฯ จริยอยู่กามเหล่านั้นชื่อว่างามวิจิตรด้วยอำนาจแห่งรูปเป็นต้นชื่อว่ามีรูปแปลกๆ ด้วยอำนาจแห่งสัมผัสเขียวเป็นต้นแม้ในรูปเป็นต้นแสดง

^{๒๖} จ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๔/๑๒๕-๑๒๖.

ความพอใจด้วยรูปแปลกๆนั้นหรือโดยประการนั้นๆย่อมอย่ายี้จิตคือไม่ให้เพ้อภิมยในบรรพชาด้วยประการอย่างนั้น”^{๒๗}

อาการที่กิเลสชานไปตามอารมณ์ทางทวารมีจักขุทวารเป็นต้น เป็นอันตรายต่อจิตใจ เปรียบเหมือนกอไทรหรือเถาว์วัลย์ที่คดเคี้ยวเกี่ยวพันต้นไม้จนตายยืนต้น ฉะนั้น^{๒๘} บางแห่ง ท่านมอง อกุศลธรรมทั้งปวงว่าเป็นกิเลส เพราะเป็นเหตุให้เดือดร้อนและเป็นเหตุเบียดเบียน

นอกจากนี้กิเลสยังได้ชื่อว่า เป็นศีระะของอกุศลทั้งหลายอีกด้วย ดังข้อความว่า “ คำว่า **ศีละมี ๒ คือ ปวัตตศีละและกิเลสศีละ** ๑ บรรดาศีละทั้ง ๒ นั้น ชีวิตินทรีย์ ชื่อว่า ปวัตตศีละ อวิชชา ชื่อว่า กิเลสศีละ ๑ บรรดาชีวิตินทรีย์และอวิชชานั้น จุตติจิตย่อมทำชีวิตินทรีย์ให้สิ้นไป มรรคจิต ทำ อวิชชาทั้งหลายให้สิ้นไป จิตสองดวงย่อมไม่เกิดพร้อมคราวเดียวกัน แต่ผลจิตเกิดในลำดับมรรคจิต ภาวจิตเกิดในลำดับผลจิต ออกจากภาวจิต ปัจจเวกขณจิตก็เกิด ปัจจเวกขณจิตนั้นบริบูรณ์บ้างไม่บริบูรณ์บ้าง จริงอยู่แม้เอาดาบอันคมกริบตัดศีระะ ปัจจเวกขณจิตย่อมเกิดขึ้น ๑ วาระ หรือ ๒ วาระ โดยแท้ แต่เพราะจิตทั้งหลายเป็นไปเร็ว การสิ้นอาสวะและการสิ้นชีพจึงปรากฏเหมือนมีในขณะเดียวกันนั้นเหียวดังนั้น พึงเพิกถอนตัณหาพร้อมทั้งมูลโดยมูลคืออวิชชาเสียด้วยพระอรหันตมรรค ”^{๒๙} นอกจากนี้ กิเลสยังมีความจมลง (แนบแน่นอยู่กับอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖) เป็นลักษณะ^{๓๐}

น่าสังเกตว่าหากนำเอาคำอธิบายลักษณะของกิเลสในพระไตรปิฎกกับอรรถกถามาเปรียบเทียบกันจะพบว่าคัมภีร์อรรถกถาแสดงขอบเขตแห่งความหมายของกิเลสกว้างกว่า พระไตรปิฎก อย่างเห็นได้ชัดทั้งนี้อาจเป็นเพราะสถานะของกิเลสเป็นนามธรรมทำให้ทิศทางการอธิบายกิเลสของพระอรรถกถาจารย์เป็นไปในรูปของการนำเอาสิ่งที่เป็นรูปธรรมซึ่งมีลักษณะอาการคล้ายกับกิเลสมาเปรียบเทียบเพื่อให้เห็นภาพลักษณ์ของกิเลสได้อย่างเป็นรูปธรรม

สรุปว่าพระอรรถกถาจารย์อธิบายลักษณะของกิเลสในทิศทางเดียวกับพระไตรปิฎก โดยขยายแนวคิดกว้างขึ้นคือ

๑. กิเลสอิงอยู่ในวัตถุภาวะ
๒. กิเลสมีสภาพน่าสะพรึงกลัว
๓. กิเลสมีสภาพเบียดเบียน

ไวยากรณ์ของกิเลส

ไวยากรณ์คือคำที่เขียนต่างกันแต่มีความหมายเหมือนกันหรือใกล้เคียงกัน^{๓๑} ในพระไตรปิฎก มีการนำเอาไวยากรณ์มาใช้แทนคำว่า “กิเลส” ปรากฏอยู่หลายแห่ง เช่นคำว่า “มูลแห่งทุกข์”(วิภูมมูลก

^{๒๗} ชุ.สุ.อ. (ไทย) ๑/๕/๑๘๔-๕. พระสูตรตันตปิฎกขุททกนิกายสุตตนิบาตเล่ม ๑ ภาค ๕ .

^{๒๘} อัง.ปญจก.อ. (บาลี) ๔๙๑.

^{๒๙} ส.นิ.อ. (ไทย) ๑/๒/๖๘. พระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่ม ๑ ภาค ๒.

^{๓๐} ส.ส.อ. ๑๑๔/๑๓๒.

^{๓๑} ราชบัณฑิตยสถาน, เรื่องเดิม, หน้า ๗๗๗.

ทุกข์) หรือ “เบ็ดมาร หรือบ่วงมาร ”(มารพันทนา) กรณีนี้ผู้วิจัยจะจำแนกไวพจน์ของกิเลสออกเป็น ๒ ลักษณะคือลักษณะพึงใจและไม่พึงใจ ดังนี้

ลักษณะพึงใจ ไวพจน์ของกิเลสที่มีลักษณะพึงใจ นำใคร่ นำพอใจ หรือชวนให้หลงใหล ตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกได้แก่

๑) ขีละ (เครื่องตรึงจิต) กรณีการใช้ศัพท์นี้เป็นไวพจน์ของกิเลส ดังความว่า “เดียรธีย์บางพวกมีใจชั่วกล่าวร้ายบุคคลเหล่าอื่นเข้าใจว่าจริง ก็กล่าวร้ายด้วยแต่มุนี้ไม่ใส่ใจคำกล่าวร้ายที่เกิดขึ้น เพราะฉะนั้น มุนี้จึงไม่มีกิเลสเครื่องตรึงจิตในที่ไหนๆ”^{๓๒} เพราะการติเตียนหรือการนินทาเป็นสังขารมคคาโลภหามีใครพินสิ่งนี้ได้ไม่ ผู้มีปัญญาจึงไม่สะทกสะท้านไปตามกระแสของคำคนที่ติเตียนหรือยกยอเหมือนภูเขาหินหาหวั่นไหวเพราะแรงลมไม่ ดังพุทธพจน์ว่า “ภูเขาศิลาล้วน เป็นแท่งทึบ ย่อมไม่สะเทือนเพราะลม ฉันทไธบันทิตทั้งหลายย่อมไม่หวั่นไหวเพราะนินทาหรือสรรเสริญ ฉันทัน”^{๓๓}

๒) อุตสทะ (เครื่องฟุ้งขึ้น) กรณีการใช้ศัพท์นี้เป็นไวพจน์ของกิเลส ดังความว่า “คลื่นไม่เกิดในส่วนกลางทะเล ทะเลเรียบอยู่ ฉันทไธภิกษุพึงเป็นผู้มั่นคงไม่หวั่นไหว ฉันทันนภิกษุไม่พึงก่อกิเลสเครื่องฟุ้งในที่ไหนๆ”^{๓๔}

กิเลสเครื่องฟุ้ง ๗ อย่าง คือ ๑. กิเลสเครื่องฟุ้งคือราคะ ๒. กิเลสเครื่องฟุ้งคือโทสะ ๓. กิเลสเครื่องฟุ้งคือโมหะ ๔. กิเลสเครื่องฟุ้งคือมานะ ๕. กิเลสเครื่องฟุ้งคือทิฏฐิ ๖. กิเลสเครื่องฟุ้งคือกิเลส ๗. กิเลสเครื่องฟุ้งคือกรรม^{๓๕}

คุณเครื่องความเป็นพระแท้ อีกมิติคือความมั่นคงไม่หวั่นไหวหรือรู้สึกพอใจในสิ่งน่าปรารถนามีลาภยศเป็นต้น กล่าวคือเมื่อประสบสิ่งน่าปรารถนาคือลาภ ยศ สุข หรือคำสรรเสริญก็สามารถรักษาอุบายทางจิตเอาไว้ได้ตามปกติ โดยไม่แสดงอาการสูงๆ ต่ำๆ (ตื้นตื้นหรือดีใจ) ไปตามสิ่งที่ตนประสบนั้น พฤติกรรมเช่นนี้เปรียบเหมือนการไม่มีคลื่นกลางทะเลตามธรรมชาติ ดังพุทธพจน์ว่า “ผู้เที่ยวไปผู้เดียว มีปัญญา ไม่ประมาทไม่หวั่นไหวเพราะนินทาและสรรเสริญไม่สะดุ้งเพราะเสียง เหมือนราชสีห์ไม่ติดข่าย”^{๓๖} เหมือนลมไม่เปียกน้ำ เหมือนบัวเป็นผู้แนะนำผู้อื่น ไม่ใช่ผู้อื่นแนะนำ

^{๓๒} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕/๗๔. คำว่า **เดียรธีย์บางพวกมีใจชั่วกล่าวร้าย** อธิบายว่า เดียรธีย์เหล่านั้น มีใจชั่ว คือมีใจร้าย มีใจเห็นผิด มีใจหลงผิด มีใจขุ่น มีใจขุ่นเคือง มีใจอาฆาต มีใจอาฆาตแค้น กล่าวร้าย คือ กล่าวติเตียนพระผู้มีพระภาค และภิกษุสงฆ์ด้วย เรื่องไม่จริง รวมความว่า เดียรธีย์บางพวกมีใจชั่วกล่าวร้าย ฯ คำว่า **บุคคลเหล่าอื่นเข้าใจว่าจริง ก็กล่าวร้ายด้วย** อธิบายว่า พวกคนที่เชื่อถือเดียรธีย์เหล่านั้น กำหนด น้อมใจเชื่อ เข้าใจว่าจริง สำคัญว่าจริง เข้าใจว่าเป็นจริง สำคัญว่าเป็นจริง เข้าใจว่าเป็นเช่นนั้น สำคัญว่าเป็นเช่นนั้น เข้าใจว่า จริงแท้ สำคัญว่าจริงแท้ เข้าใจว่าไม่ผิด สำคัญว่าไม่ผิด จึงกล่าวร้าย คือ กล่าวติเตียนพระผู้มีพระภาคและภิกษุสงฆ์ด้วยเรื่องไม่จริง รวมความว่า บุคคลเหล่าอื่น เข้าใจว่าจริง ก็กล่าวร้ายด้วย ฯลฯ

^{๓๓} ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๘๑/๕๓, อรรถาธิบายท่านอธิบายในคานานี้ แม้จะตรัสโลกธรรมไว้เพียง ๒ ประการ คือ นินทาและสรรเสริญก็จริงแต่พึงทราบว่าเป็นทั้ง ๘ ประการ ความหมายโดยสรุป คือไม่หวั่นไหวทั้งในอภิชฌาธรรม (อารมณ์ที่น่าปรารถนา) และอนิภิชฌาธรรม (อารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา) อ้างใน ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๔/๓๖.

^{๓๔} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๕/๔๒๒-๔๒๓.

^{๓๕} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๕/๔๒๓-๔๒๔.

^{๓๖} ข่าย ในที่นี้หมายถึง ตัณหาและทิฏฐิ อ้างใน ขุ.ส.อ. (บาลี) ๑/๒๑๕/๒๙๕.

นักปราชญ์ทั้งหลายประกาศว่า เป็นมุนี ” “ผู้ไม่ยินดียินร้ายคำสรรเสริญหรือนินทาของคนอื่นดูเงาที่เขาฝังปักไว้ที่หน้าปราศจากราคะ มีอินทรีตั้งมั่นดีแล้วนักปราชญ์ทั้งหลายประกาศว่าเป็นมุนี”^{๓๗}

๓) อังคณะ (เครื่องยั่ววน) กรณีการใช้ศัพท์นี้เป็นไวพจน์ของกิเลสดังข้อความว่า “บุคคลใดประทุษร้ายต่อคนผู้ไม่ประทุษร้ายเป็นผู้บริสุทธิ์ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนินบาปย่อมกลับมาถึงบุคคลนั้น ซึ่งเป็นคนพาลอย่างแน่แท้ดุจผงธูลีอันละเอียดที่บุคคลชดไปทวนลมฉะนั้น”^{๓๘} ผู้มีกิเลสเครื่องยั่ววนภายในจิตใจ ย่อมหาเหตุให้ผู้อื่นต้องประสบกับความเดือดร้อนต่างๆ นานา เช่น ทะเลาะวิวาท หมิ่นประมาทผู้อื่นแต่บาปกรรมนั้นย่อมย้อนมาย่ำยิตัวเขาเอง อันเป็นเหตุให้ตนเองประสบเหตุแห่งความทุกข์ต่างๆ นานา^{๓๙} เปรียบเหมือนคนโปรยฝุ่นในที่ทวนลมฝุ่นนั้นย่อมปลิวกลับมาหาเขาอีก

ลักษณะไม่พึงใจ ไวพจน์ของกิเลสที่มีลักษณะไม่พึงใจ ไม่น่าใคร ไม่น่าพอใจ หรือไม่น่าปรารถนาตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกได้แก่

๑) กิฏจนะ (เครื่องกังวล)^{๔๐} กรณีการใช้ศัพท์นี้เป็นไวพจน์ของกิเลส ดังข้อความว่า “ผู้ใดไม่มีกิเลสเครื่องกังวลทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคตเราเรียกผู้นั้นซึ่งเป็นผู้ไม่มีกิเลสเครื่องกังวลหมดความยึดมั่นถือมั่นว่าพราหมณ์”^{๔๑}

“ความสุขย่อมมีแก่บุคคลผู้ไม่มีอะไร^{๔๒} ผู้มีธรรมอันนับได้แล้ว^{๔๓} เป็นพหูสูต^{๔๔} ท่านจงดูคนที่ไม่มีกิเลสเครื่องกังวลกำลังเดือดร้อนอยู่เพราะคนที่มีความผูกพันกับคนอื่นย่อมเดือดร้อนร้อน”^{๔๕} ผู้ไม่มี

^{๓๗} พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๓๑๕-๓๑๖/๕๕๐.

^{๓๘} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๒๕/๗๐, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๖๖๘/๖๖๐, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๒/๒๖, ๑๙๐/๒๖๙, พ.เขต. (ไทย) ๒๖/๒๖๕/๒๑๐, พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๙๔/๒๑๖. ผู้ใดประทุษร้ายคนที่ไม่มีกรรมผิด และ คนที่ไม่ประทุษร้ายตอบ ด้วยโทษทัณฑ์ผู้นั้นย่อมได้รับผลอย่าง ๑ ใน ๑๐ อย่าง คือ (๑)ทุกข์เวทนาอย่างแรงกล้า (๒) เสื่อมทรัพย์ (๓) ถูกทำร้ายร่างกาย (๔) เจ็บป่วยอย่างหนัก (๕) กลายเป็นคนวิกลจริต (๖) ต้องราชภัย (๗) ถูกกล่าวหาอย่างร้ายแรง (๘) เสื่อมญาติ (๙) ทรัพย์สมบัติพินาศย่อยยับ (๑๐) บ้านเรือนถูกไฟไหม้เขาผู้มีปัญญาทราบดีเมื่อตายไปย่อมตกรน

^{๓๙} อรรถกถาแก้วว่า “ผู้ประทุษร้ายต่อผู้ไม่ประทุษร้าย” ย่อมประสบเหตุแห่งความทุกข์ ๑๐ ประการ ได้แก่ ๑. เวทนาหนัก ๒. เสื่อมทรัพย์ ๓. ตาย ๔. ป่วยหนัก ๕. เสียสติ ๖. ผิดกฎหมาย ๗. ข้อกล่าวหาอย่างร้ายแรง ๘. ไรญาติ ๙. สัมบัติ ๑๐. ไฟไหม้เรือนอ้านใน พุ.ธ.อ.(บาลี)๒//.

^{๔๐} กิเลสเครื่องกังวล หมายถึง ความถือมั่นด้วยอำนาจตัณหา อ้างใน พุ.ธ.อ.(บาลี) ๘/๑๘๙.

^{๔๑} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๒๑/๑๕๖.

^{๔๒} ไม่มีอะไร หมายถึง ไม่มีอารมณ์อะไรในอารมณ์ทั้ง ๕ ที่จะต้องยึดถือด้วยตัณหาว่า “สิ่งนั้นเป็นของเรา” อีกนัยหนึ่งหมายถึงไม่มีกิเลสเครื่องกังวลมีราคะเป็นต้น อ้างใน พุ.อุ.อ. (บาลี) ๑๕/๑๒๐.

^{๔๓} ผู้มีธรรมอันนับได้แล้ว หมายถึง ผู้ทำกิจเสร็จแล้ว ได้แก่ บรรลุมรรค ๔ ผล ๔ ในที่นี้หมายถึงพระอรหันต์อ้างใน พุ.อุ.อ. (บาลี) ๑๕/๑๒๐-๑๒๑.

^{๔๔} พหูสูต ในที่นี้หมายถึง เป็นพหูสูตด้วยปฏิเวธพาหุสัจจะ (ความเป็นพหูสูตด้วยการรู้แจ้งธรรม) อ้างใน พุ.อุ.อ (บาลี) ๑๕/๑๒๑.

^{๔๕} พุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๕๕/๙๐.

กิเลสเครื่องกังวล^{๔๖} จะมีสุขภาพร่างกายดี หน้าตาจะผ่องใสจิตใจจะเบิกบาน เพราะหมดความกังวลต่อสิ่งใดๆ เปรียบเหมือนพระจันทร์วันเพ็ญที่ลอยเด่นบนท้องฟ้าที่ไร้เมฆหมอกบดบัง “ดวงจันทร์ปราศจากเมฆหมอกส่องแสงสว่างอยู่ในนภา สันติวิมานของท่านนี้ก็มีอุปมาฉันนั้นส่องแสงสว่างไสวอยู่ในอากาศ”^{๔๗} ส่งผลให้ประสบความสำเร็จในหน้าที่การงานและมีความสุขในชีวิต ตรงกันข้าม ผู้มากไปด้วยกิเลสเครื่องกังวลจะหาความสงบสุขภายในจิตใจได้ยาก เพราะความห่วงกังวลเป็นเหตุแม่หนุ่มสาวที่ตกอยู่ในห้วงแห่งความรักซึ่งเข้าใจกันว่าเป็นช่วงชีวิตที่มีความสุขที่สุด แต่ความทุกข์ก็มากเช่นกันเพราะหากเห็นห่างกันจิตใจจะกระสับกระส่ายด้วยความคิดถึงระคนกับความกังวล หากรักมากทุกข์ก็เกิดมากดังบทกวีที่ว่า

ไฉวันใดมิได้ประสบพัสดุ รวห้วงอกจะหักเสียให้ได้

หวานอรุณน้ำตาก็ตกใน กลายเป็นไฟเผาอรุณรอนชีวิ ^{๔๘}

๒) กุญฺญจิ (เครื่องค่อนขอด) กรณีการใช้ศัพท์นี้เป็นไวพจน์ของกิเลส ดังความว่า “ภิกษุไม่พึงดำรงชีวิตในการซื้อขายไม่พึงก่อกิเลสเป็นเหตุว่าร้ายในที่ไหนๆไม่พึงเกี่ยวข้องในบ้าน และไม่พึงพูดเลียบเคียงกับคนเพราะอยากได้ลาภ”^{๔๙} บรรพชิตไม่ควรทำกิเลสเครื่องค่อนขอดด้วยการประกอบกิจการทางการค้า เพราะการซื้อขายบาตร จีวร หรืออัฐบริขาร (ของใช้ที่จำเป็นสำหรับพระสงฆ์อย่าง มีบาตร จีวร เป็นต้น) อย่างอื่นและการแลกเปลี่ยนอัฐบริขารกับเพื่อนพระเพื่องเพิ่มโอกาสในการแสวงหารายได้ นับว่าเป็นพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมกับวิถีชีวิตของบรรพชิตโดยประการทั้งปวง

๓) ปญฺญจะ (เครื่องเนินช้า) กรณีการใช้ศัพท์นี้เป็นไวพจน์ของกิเลส ดังความว่า “นรชนทั้งหลายผู้ตำหนามีปัญญสญญา (ความหมายรู้ในกิเลสเครื่องเนินช้า)ปรุ่งแต่งอยู่ เป็นสัตว์ที่มีสัญญาวนเวียนอยู่กับบุคคลบรรเทาใจที่อาศัยเรือน ๕ ทั้งปวงแล้ว ^{๕๐} ย่อมเปลี่ยนจิตให้ประกอบด้วยเนกขัมมะในกาลใดที่บุคคลอบรมใจดีแล้วในอารมณ ๖ ประการอย่างนี้ในกาลนั้นจิตของเขาถูกสุขสัมผัสหรือทุกข์สัมผัสกระทบแล้วย่อมไม่หวั่นไหวในที่ไหนๆภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายครอบงำราคะและโทสะได้แล้วย่อมเป็นผู้ถึงจุดจบ^{๕๑} แห่งความเกิดและความตาย”^{๕๒}

ผู้มีปัญญาน้อยย่อมยินดีในกิเลสเครื่องเนินช้า อันทำให้การเดินทางชีวิตบนสายทางสังสารวัฏไม่ก้าวหน้าเท่าที่ควร “มฤตยู (หมายถึงความตาย) ย่อมฉุดคร่ารชนผู้มีจิตใจติดข้องอยู่ในอารมณต่างๆผู้มิวแต่เลือกเก็บดอกไม้อัน (ดอกไม้คืออกามคุณ ๕) อยู่เหมือนห้วงน้ำใหญ่พัดพาเอาชาวบ้าน

^{๔๖} กิเลสเครื่องกังวลได้แก่ราคะโทสะและ โมหะอ้างใน ส.สพ.อ. (บาลี) ๑๘/๕๗๖/๓๒๗.

^{๔๗} พุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๑๐๖๙/๑๓๔.

^{๔๘} อนุสสรณ์, แฉกคิด คำคม และคำอวยพร, (กรุงเทพมหานคร : รวมสาส์น, ๒๕๔๐), หน้า ๙๔.

^{๔๙} พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๖๔/๔๖๑.

^{๕๐} เรือน ในที่นี้ได้แก่ กามคุณ ๕ (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ) อ้างใน ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๙๔/๓๒.

^{๕๑} จุดจบ ในที่นี้หมายถึง นิพพาน อ้างใน ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๙๔/๓๒.

^{๕๒} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๙๔/๙๙.

ที่หลับไหลไปฉนั้น”^{๕๓} แต่ผู้มีปัญญาย่อมวางเฉยในกามคุณ๕โดยไม่ยินดียินร้ายในผัสสะสุขหรือทุกข์ น่าสังเกตว่านอกจากไวพจน์ของกิเลสดังกล่าว กิเลสยังมีชื่อเรียกอีกมากมายตามอาการที่ปรากฏคือ หากมองกิเลสในแง่ความทะยานอยากเรียกว่า “ตัณหา” มองในแง่ความเข้าไปยึดมั่นถือมั่นเรียกว่า “อุปาทาน” มองในแง่ความไม่รู้เรียกว่า “อวิชชา” หรือมองในแง่เครื่องขัดขวางความเจริญทางจิต เรียกว่า “นิวรณ์” ฯลฯ

สรุปว่าแนวการสอนธรรมะของพระพุทธเจ้าและพระสาวกมีการนำเอาไวพจน์มาใช้เป็น ศัพท์แทนกิเลส๒ลักษณะคือลักษณะพึงใจกับไม่พึงใจ ตามความเหมาะสมในแต่ละกรณีเพื่อให้ผู้ฟัง เข้าใจกิเลสง่ายขึ้น

อุปมาของกิเลส

อุปมาคือสิ่งหรือข้อความที่ยกมาเปรียบเทียบ มักใช้คู่กับอุปไมยเพื่อให้เข้าใจแจ่มแจ้ง^{๕๔} ใน พระไตรปิฎกนิยมนำเอาอุปมามาเป็นสำนวนเทศนาโวหารเปรียบเทียบกับกิเลส เพื่อให้ผู้ฟังเห็น ภาพลักษณ์หรือพฤติกรรมของกิเลสชัดเจนขึ้น ดังภาษิตของพระมาลunkyบุตรเถระว่า “ตัณหา ย่อม เจริญแก่มนุषย์ ผู้ประพฤติประมาทเหมือนเถาย่านทรายเจริญอยู่ในป่าเขาย่อมเร่ร้อนไปมาเหมือน วานรที่ต้องการผลไม้ เทียวเร่ร้อนไปในป่า ” “ตัณหาที่เลวทรามชานไปในโลกนี้ย่อมครอบงำบุคคลใด ไว้ได้ความโศกย่อมเจริญแก่บุคคลนั้นเหมือนหยาดคบบางที่ถูกฝนตกรดแล้วเจริญงอกงามขึ้น ” “ส่วน บุคคลใด ครอบงำตัณหาที่เลวทรามนั้นซึ่งล่วงไต่ยาก ในโลกไว้ได้ความโศกย่อมตกไปจากบุคคลนั้น เหมือนหยาดน้ำกลิ้งตกไปจากใบบัว ” “เพราะเหตุนี้ เราขอเตือนท่านทั้งหลายขอท่านทั้งหลายที่ ประชุมกันในที่นี้ จงมีความเจริญขอท่านทั้งหลายจงขุดรากเหง้าแห่งตัณหาเหมือนผู้ต้องการหญ้าแฝก ขุดหญ้าแฝกอยู่มารอย่าได้ระรานท่านทั้งหลายอยู่ร่ำไปเหมือนกระแสน้ำระรานไม้ของท่านทั้งหลาย จง ทำตามพระพุทธพจน์ขณะอย่าได้ล่วงเลยท่านทั้งหลายไปเสียเพราะเหล่าชนที่ปล่อยให้ขณะล่วงเลยไป แออัดกันไปในรก เสร้าโศกอยู่ความประมาทคือความเลินเล่อ จัดเป็นธูลีธูลีเกิดจากความประมาท บุคคลพึงถอนลูกศรที่เสียบอยู่ในหทัยของตนด้วยความไม่ประมาท และด้วยวิชชาเถิด ”^{๕๕} การนำเอา อุปมาเป็นส่วนประกอบในการสอนธรรมะของพระพุทธเจ้าและพระสาวกน่าจะเป็นกลวิธีที่นิยม นำมาใช้มากที่สุดกว่ากลวิธีอื่นใด^{๕๖}

สรุปว่าแนวการสอนธรรมะของพระพุทธเจ้าและพระสาวกมีลักษณะเด่นคือ การนำเอา อุปมาเป็นส่วนประกอบในการบรรยายธรรมเพราะสภาวะธรรมเป็นนามธรรมที่ละเอียด ลึกซึ้ง และ เข้าใจยากการนำเอาสิ่งแวดล้อมรอบตัวมาเปรียบเทียบกับกิเลสเพื่อให้ผู้ฟังเข้าใจกิเลสง่ายขึ้นส่งผลให้การ ประกาศศาสนธรรมบรรลุผลตามวัตถุประสงค์

ประเภท ระดับ และเหตุเกิดของกิเลส

^{๕๓} ชู.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๗/๔๑.

^{๕๔} ราชบัณฑิตยสถาน, อ้างแล้ว, หน้า๕๕.

^{๕๕} ชู.เถร. (ไทย)๒๖/๓๙๙-๔๐๔/๔๐๘-๔๐๙.

^{๕๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธวิธีในการสอน, พิมพ์ครั้งที่๖, (กรุงเทพมหานคร : โอเอ็นจิการ พิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า๕๒.

การจัดประเภทของกิเลสเนื่องจากกิเลสที่ปรากฏกระจัดกระจายอยู่ในคัมภีร์พุทธศาสนา เกรวาทมีความหลากหลายในด้านจำนวนและชื่อเรียกดังนั้นเพื่อง่ายต่อการทำความเข้าใจในแนวคิดเกี่ยวกับกิเลสผู้วิจัยจึงจัดประเภทของกิเลสตามพฤติกรรมหรือตามอาการที่ทำให้จิตวิปริตผิดปกติ ออกเป็น๓ตระกูล^{๕๗} ดังนี้

กิเลสตระกูลโลภะ หมายถึงกิเลสประเภทที่ทำให้จิตเกิดอาการเป็นต้นว่าหิวกระหายหรือทะยานอยาก หวงแหน ชอบสะสม เห็นแก่ตัว ตลอดจนความยึดมั่นถือมั่นในตัวตนโลภะนั้นมีการเกาะเกี่ยวอาารมณ์เป็นลักษณะเหมือนลิงติดตัง ซึ่งมีลักษณะต่างจากฉันทะคือเพียงความที่อยากหวนงเหี่ยวอาารมณ์จัดเป็นฉันทะ ส่วนความเกาะเกี่ยวในอาารมณ์นั้นจัดเป็นโลภะ^{๕๘} กิเลสประเภทนี้เรียกว่า “กิเลสตระกูลโลภะ” อาจเป็นเพราะโลภะเป็นกิเลสที่เด่นและมีผลกระทบต่ोजิตอย่างรุนแรงส่วนกิเลสที่จัดอยู่ในตระกูลนี้ ได้แก่ รติ (ความยินดี) อิจฉา (ความปรารถนา) มหิฉา (ความมักมาก) ปาปิจฉา (ความอยากที่ผิดศีลธรรม) ฯลฯ คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะแสดงอภุศลจิตออกเป็น๑๒โดยแยกเป็นโลกมูลจิต๘โทสมูลจิต๒และโมหมูลจิต๒หากจัดโลกมูลจิตลงในอภุศลกรรมบถ๑๐จะได้ดังนี้คือ **กายกรรม** มี๒คือ อทินนาทาน และกาเมสุมิฉาจาร **วจีกรรม**มี๓คือ มุสาวาท ปิสุณวาท และสัมผัปปลาปวาท^{๕๙} ส่วน**มโนกรรม** มี๒คือ อภิชฌา และมิฉาทิฏฐิอนึ่ง โลภะเป็นความอยากที่มีโทษ เพราะนำไปสู่การแสวงหาสิ่งที่ต้องการโดยวิธีทุจริตหรือผิดศีลธรรม เช่น ปล้นจี้ ฉ้อโกง ขโมย ฯลฯ มิใช่กิเลสที่จะพึงกำหนดด้วยปริมาณสิ่งที่ต้องการแต่กำหนดด้วยเจตนาทุจริตเป็นสำคัญ^{๖๐} เมื่อเป็นเช่นนี้ ผู้ที่ต้องการเงิน๑๐ล้านบาท พร้อมบ้าน รถยนต์ และภรรยาหรือสามีที่น่ารัก โดยต่อสู้ชีวิตหรือดิ้นรนแสวงหาทรัพย์สินทุกวิถีทางด้วยการประกอบสัมมาชีพจึงมิใช่คนโลภมาก ส่วนผู้ที่ต้องการเงิน๑๐บาท (ค่ารถเมล์) โดยตั้งใจจะขโมยทรัพย์สินผู้อื่นจัดเป็นคนโลภมาก เพราะมีเจตนาทุจริตเป็นตัวนำ กิเลสประเภทนี้มีโทษน้อยแต่คล้ายซ้ำหรือทำลายยาก

กิเลสตระกูลโทสะหมายถึงกิเลสประเภทที่ทำให้จิตเกิดอาการเป็นต้นว่า เคืองแค้น ไม่สบายอารมณ์ ชอบความย่อยยับ ตลอดจนการมองโลกในแง่ร้ายโทสะนั้นมีความดุร้ายเป็นลักษณะเหมือนงูที่ถูกตี^{๖๑} กิเลสประเภทนี้เรียกว่า “กิเลสตระกูลโทสะ” อาจเป็นเพราะโทสะเป็นกิเลสที่เด่นและมีผลกระทบต่ोजิตอย่างรุนแรง

ส่วนกิเลสที่จัดอยู่ในตระกูลนี้ ได้แก่ รติ (ความไม่ชอบ) ปฏิกะ (ความขัดใจ) โภธะ (ความโกรธ) พยาบาท (ความอาฆาต) ฯลฯหากจัดโทสมูลจิตลงในอภุศลกรรมบถ๑๐จะได้ดังนี้คือกายกรรมมี ๒คือ ปาณาติบาต และอทินนาทานวจีกรรมมี๔คือ มุสาวาท ปิสุณวาท ผรุสวาท และสัมผัปปลาปวาท ส่วนมโนกรรมมีอย่างเดียวคือ พยาบาท โทสมูลจิตคืออภุศลจิตที่เกิดดับพร้อมกับโทมนัสสเวทนาและ

^{๕๗} พ.อ. ปิ่นมุกกันต์, พุทธศาสตร์ภาค๒, หน้า๒๐๓.

^{๕๘} คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, อภิธัมมัตถสังคหบาลีและอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า๘๗.

^{๕๙} ธนุจงเลิศจรรยา, พระอภิธัมมัตถสังคหะแก้ปริจเฉท, (กรุงเทพมหานคร : อำนวยสาสน์, ๒๕๒๘), หน้า๒๒.

^{๖๐} พ.อ. ปิ่นมุกกันต์, พุทธศาสตร์ภาค๒, หน้า๒๕๗.

^{๖๑} คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, อ้างแล้ว, หน้า๘๘.

สัมปยุตด้วยปฏิกะ จัดเป็นอสังขาริก (โกรธเองโดยไม่มีผู้ยุยง) และเป็นสังขาริก (มีผู้ยุยงให้โกรธ)^{๖๒} โทสะเป็นความคิดประทุษร้ายหรือทำลายผู้อื่นซึ่งเป็นเหตุก่อเวรภัยต่าง ๆ อันจะนำความเดือดร้อนมาสู่ตนเองและผู้อื่น เช่น คิดฆ่าเขา คิดเผาบ้านคู่อริ คิดตีหัวเพื่อนบ้าน ฯลฯอนึ่ง กิเลสประเภทนี้แม้จะมีโทษมากแต่ก็คลายเร็วหรือทำลายง่าย

กิเลสตระกูลโมหะ หมายถึงกิเลสประเภทที่ทำให้จิตเกิดอาการเป็นต้นว่า ลุ่มหลง มัวเมา เบาปัญญา ตลอดจนความพิศวงงวยคัมภีร์อภิสาลินีแสดงลักษณะของโมหะไว้ว่า

โมหะมีความมืดของจิตเป็นลักษณะหรือมีความไม่รู้เป็นลักษณะมีความไม่แทงตลอดเป็นรสหรือมีความปกปิดสภาวะของอารมณ์เป็นรสมีความไม่ปฏิบัติชอบเป็นปัจจุปัญฐานหรือมีอันธการคือมีตนเป็นปัจจุปัญฐานมีการกระทำไว้ในใจโดยอุบายอันไม่แยบคายเป็นปทัฏฐานพึงเห็นว่าเป็นมูลแห่งอกุศลทั้งปวง^{๖๓}

โมหมูลจิต๒ดวงเสมอกันด้วยความเป็นอกุศลและเป็นเอกมูลคือมีโมหะเป็นมูลอย่างเดียว โดยที่โมหมูลจิตดวงหนึ่งมีวิจิจจนา (ความสงสัย) เกิดร่วมด้วยและโมหมูลจิตดวงหนึ่งมีอุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) เกิดร่วมด้วยส่วนเวทนาที่เกิดกับโมหมูลจิตเป็นอุเบกขาเวทนาอย่างเดียวกไม่มีโลภะหรือโทสะ และไม่มีสมนัสหรือโทมนัสเกิดร่วมด้วยโมหมูลจิต๒ดวงนั้นเป็นอสังขาริก^{๖๔} กิเลสประเภทนี้เรียกว่า “กิเลสตระกูลโมหะ” อาจเป็นเพราะโมหะเป็นกิเลสที่เด่นและมีผลกระทบต่อกิจอย่างรุนแรง ส่วนกิเลสที่จัดอยู่ในตระกูลนี้ได้แก่ สักกายทิฏฐิ (ความเห็นว่าเที่ยง) วิจิจจนา (ความสงสัย) สิลัพพตปราชาส (ความยึดมั่นศีลพรต) ฯลฯโมหะเป็นกิเลสตระกูลใหญ่ที่สุดหรืออาจเรียกว่า “ต้นตระกูลกิเลส” ก็ได้เพราะแผ่อิทธิพลครอบงำกิเลส๒ตระกูลข้างต้น โดยเป็นจุดเริ่มต้นและเป็นตัวขยายขอบเขตของกิเลสเหล่านั้น กิเลสประเภทนี้มีโทษมากและทำลายยาก เพราะทำให้จิตมีตน เห็นผิดเป็นชอบ ไม่รู้จักบาปบุญคุณโทษ ลุ่มหลงในสมมุติบัญญัติ ฯลฯเมื่อเป็นเช่นนี้ ปัญญาที่จะทำลายกิเลสจึงเกิดขึ้นยาก

กิเลส๓ประเภทดังกล่าวเรียกว่า “อกุศลมูล”^{๖๕} เพราะเป็นธรรมที่เป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม^{๖๖} หรือเป็นต้นตอของความชั่วร้ายทุกชนิดอีกนัยหนึ่ง เพราะเหตุว่ากิเลสเหล่านี้เกิดภายในตน และทำลายตนเหมือนขุยไผ่ทำลายไม้ไผ่ ดังพุทธพจน์ว่า “ โลภะ โทสะและโมหะที่เกิดภายในตนย่อมทำร้ายบุรุษผู้มีจิตเลวทรามเหมือนขุยไผ่กำจัดต้นไผ่นั้น ”^{๖๗} แม้กิเลสจะมีจำนวนมากมายแค่ไหนก็ตาม แต่อกุศลมูลมีเพียง๓อย่าง (โลภะ โทสะ โมหะ) เท่านั้นเพราะเหตุนี้ โลภะ โทสะ และโมหะจึง

^{๖๒} ธนุงเลศจรรยา, อ้างแล้ว, หน้า๒๓.

^{๖๓} อภ.สง.อ. ๕๔๒/๓๐๖.

^{๖๔} นันทวันกอร์คอม, พระอภิธรรมในชีวิตประจำวัน, แปลโดย ดวงเดือน บาร์มีธรรม, พิมพ์ครั้งที่๑, (กรุงเทพฯ : ชวนพิมพ์, ๒๕๓๒), หน้า๖๘-๖๙.

^{๖๕} อกุศลมูล หมายถึง รากเหง้าของอกุศล หรือต้นตอของความชั่ว อ้างใน พุ.อิติ.อ. (บาลี) ๕๐/๒๐๖.

^{๖๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๕๙-๒๖๐.

^{๖๗} พุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๕๐/๔๐๓, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๑๓/๑๓๐, ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๕/๒๑, ชุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๑๒๘/๔๒๙.

เป็นอกุศลมูลและอกุศลธรรมในขณะเดียวกัน ส่วนสภาวะธรรมที่เหลือจากอกุศลมูลนั้นมีใช้องุศลมูลเป็นแต่เพียงอกุศลธรรม (เช่น ผัสสะที่เกิดจากอกุศลมูล) อย่างเดียว

ส่วนคัมภีร์อรรถกถาพระอภิธรรมแสดงจำนวนจิตไว้ ๑๒๑ ดวงหรือโดยย่อ ๘๙ ดวง โดยแบ่งเป็นอกุศลจิต ๑๒ ได้แก่ โลกมูลจิต (จิตมีโลภะเป็นมูล) ๘ โทสมูลจิต (จิตมีโทสะเป็นมูล) ๒ และโมหมูลจิต ๒^{๖๘} (จิตมีโมหะเป็นมูล) นอกจากนี้ยังมีเจตสิกอีกจำนวน ๕๒ ประกอบลงในอกุศลจิต เจตสิกเหล่านั้นจำแนกออกเป็น อกุศลเจตสิก (เจตสิกฝ่ายอกุศล ที่ปรุงแต่งจิตให้ชั่ว) ๑๔^{๗๐} หรือกิเลสที่เกิดขึ้นหรือเป็นไปพร้อมกับจิตการจัดประเภทของอกุศลเจตสิกตามนัยยะดังกล่าวทำให้ทราบประเภทของกิเลสชัดเจนยิ่งขึ้น

สรุปว่า ประเภทของกิเลสจำแนกออกเป็น ๓ ตระกูล ได้แก่ ตระกูลโลภะ คือ กิเลสที่ทำให้จิตเกิดอาการอยากได้ตระกูลโทสะ คือ กิเลสที่ทำให้จิตเกิดอาการขัดเคืองและตระกูลโมหะ คือ กิเลสที่ทำให้จิตเกิดอาการลุ่มหลง

การจัดระดับของกิเลส เกี่ยวกับการจัดระดับของกิเลส นั้น กิเลสทุกประเภทมีระดับขั้นของความเกิดขึ้นหรือมีความเป็นไปลดหลั่นกัน โดยจำแนกออกเป็น ๓ ระดับ ดังนี้

กิเลสชั้นละเอียด หมายถึง กิเลสระดับละเอียด เป็นกิเลสที่สะสมอยู่ในภวังคจิตหรือจิตไร้สำนึก^{๗๑} หรือกิเลสที่นอนเนื่องแนบแน่นอยู่ภายในจิตใจจนอาจเกิดความรู้สึกว่าหมดกิเลสแต่หากมีเหตุปัจจัยบางอย่างมากระตุ้น กิเลสระดับนี้จะแสดงตัวทันทีเปรียบเหมือนตะกอนนอนนิ่งในน้ำจนน้ำดูใส

^{๖๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๓๓๐.

^{๖๙} เจตสิกธรรม หมายถึง ธรรมมีในจิต โดยมีความเป็นไปเนื่องด้วยจิตนั้น (คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, เรื่องเดิม, หน้า ๒๑) อีกนัยหนึ่งเจตสิกธรรมหมายถึง สภาวะธรรมที่ประกอบจิต ๔ ลักษณะ ได้แก่ ๑. เกิดพร้อมกับจิต ๒. ดับพร้อมกับจิต ๓. มีอารมณ์เดียวกับจิต ๔. อาศัยวัตถุเดียวกับจิต (เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๐).

^{๗๐} อกุศลเจตสิก ๑๔ ได้แก่ **สัพพากุศลสาธารณเจตสิก** (เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับอกุศลจิตทุกดวง) มี ๔ ได้แก่ ๑. โมหะ คือ เจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้มึนงง ๒. อหิริกะ คือ เจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้หมดความอายต่อบาป ๓. อนัตตัมปะ คือ เจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้หมดความกลัวต่อบาป ๔. อุทธัจจะ คือ เจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้ฟุ้งซ่านและ **ปภินญกอกุศลเจตสิก** (อกุศลเจตสิกกระจายเกิดแก่อกุศลจิต) มี ๑๐ ได้แก่ ๑. โลภะ คือ เจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้อยาก ๒. ทิฏฐิ คือ เจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้เห็นผิด ๓. มานะ คือ เจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้ถือตัว ๔. โทสะ คือ เจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้ขุ่นเคือง ๕. อิสสา คือ เจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้ริษยา ๖. มัจฉริยะ คือ เจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้ตระหนี่ ๗. กุกกุตตะ คือ เจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้กังวล ๘. กุกกุจจะ คือ เจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้รำคาญ ๙. ถีนมิทธะ คือ เจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้ท้อแท้ และ ซิมเขตา ๑๐. วิจิกิจฉา คือ เจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้สงสัย (คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, อภิธัมมัตถสังคหบาลี และ อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกาฉบับแปลเป็นไทย, หน้า ๗๓, ๘๖-๘๘; ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยสุโขทัยฉบับราชบัณฑิตยสถาน**, (กรุงเทพฯ : อรุณการพิมพ์, ๒๕๔๔), หน้า ๖๗๐-๖๗๑).

^{๗๑} คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, อภิธัมมัตถสังคหบาลีและอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกาฉบับแปลเป็นไทย, หน้า ๓๒๒ ; จำลองดิษยวณิช, **จิตวิทยาของความดับทุกข์**, (เชียงใหม่ : กลางเวียง การพิมพ์, ๒๕๔๔), หน้า ๕๕.

สะอาดแต่เมื่อใด น้ำนั้นถูกรบกวนเมื่อนั้นตะกอนจะฟุ้งขึ้นตามแรงกระทบที่น้ำทันทีกิเลสชั้นนี้ เรียกว่า “อนุสัยกิเลส”^{๗๒}

น่าสังเกตว่าชาวพุทธทั่วไปเข้าใจคำว่า “อนุสัย” นี้หมายถึงกิเลสอย่างละเอียดเพียงเท่านั้นแต่ความจริง คำนี้มีความหมายในด้านดีและไม่ดี ดังพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ในคัมภีร์วิวัฏฏ์^{๗๓} ว่า

“ พระตถาคตทรงทราบความแก่กล้าและไม่แก่กล้าแห่งอินทรีย์ของสัตว์เหล่าอื่นของบุคคลเหล่าอื่นตามความเป็นจริง เป็นไฉนพระตถาคตในโลกนี้ทรงทราบ **อาสยะ อนุสัย จริต อธิมุตติ** ”^{๗๔} ของสัตว์ทั้งหลายทรงทราบสัตว์ทั้งหลายผู้มีฐิติคือกิเลสน้อย มีฐิติคือกิเลสมาก มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการชั่ว แนะนำให้เข้าใจได้ง่าย แนะนำให้เข้าใจได้ยากควรบรรลุธรรมและไม่ควรบรรลุธรรม

อนุสัยของสัตว์ทั้งหลาย เป็นไฉน **อนุสัย ๗** คือ ๑. กามราคานุสัย (อนุสัยคือกามราคะ) ๒. ปฏิฆานุสัย (อนุสัยคือปฏิฆะ) ๓. มานานุสัย (อนุสัยคือมานะ) ๔. ทิฏฐานุสัย (อนุสัยคือทิฏฐิ) ๕. วิจิกิจฉานุสัย (อนุสัยคือวิจิกิจฉา) ๖. ภวราคานุสัย (อนุสัยคือภวราคะ) ๗. อวิชขานุสัย (อนุสัยคืออวิชชา) ราคานุสัยของสัตว์ทั้งหลายย่อมนอนเนื่องอยู่ในปิยรูปสาตรูป^{๗๕} ในโลก ปฏิฆานุสัยของสัตว์ทั้งหลายย่อมนอนเนื่องอยู่ในอัปปิยรูปสาตรูปในโลก อวิชชาตกไปในสภาวะธรรมทั้ง ๒ นี้ ด้วยอาการอย่างนี้ มานะ ทิฏฐิ และวิจิกิจฉา พึงเห็นว่าตั้งอยู่ในฐานะแห่งเดียวกันกับอวิชชานั้น นี้ชื่อว่าอนุสัยของสัตว์ทั้งหลาย

จริตของสัตว์ทั้งหลาย เป็นไฉนปัญญากิสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายดี) อปปัญญากิสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว) อาเนญชากิสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคง) ที่เป็นกามาวจรภูมิ หรือที่เป็นรูปาวจรภูมิและอรูปาวจรภูมิ นี้ชื่อว่าจริตของสัตว์ทั้งหลาย

อัยยาคัยของสัตว์ทั้งหลาย เป็นไฉนสัตว์ทั้งหลายที่มีอัยยาคัยทรมาก็มี สัตว์ทั้งหลายที่มีอัยยาคัยประณีตก็มีเหล่าสัตว์ที่มีอัยยาคัยทรมาย่อมคบหาสมาคมเข้าไปหาเหล่าสัตว์ที่มีอัยยาคัยทรมา เหล่าสัตว์ที่มีอัยยาคัยประณีตก็ย่อมคบหาสมาคมเข้าไปหาเหล่าสัตว์ที่มีอัยยาคัยประณีตแม้ในอดีตกาล สัตว์ทั้งหลายที่มีอัยยาคัยทรมาก็ได้คบหาสมาคมเข้าไปหาเหล่าสัตว์ที่มีอัยยาคัยทรมามาแล้ว สัตว์

^{๗๒} อนุสัยกิเลสหมายถึงอนุสัย๗ได้แก่ ๑. กามราคะคือความพอใจในกาม ๒. ปฏิฆะคือความขัดใจ ๓. ทิฏฐิคือความเห็นผิด ๔. วิจิกิจฉาคือความลังเลสงสัย ๕. มานะคือความถือตัว ๖. ภวราคะคือความกำหนดในภพ ๗. อวิชชา คือความไม่รู้ (ที.ปา. ๑๑/๓๓๗๒๕๗) อนุสัย๗รวมลงในเวทนา๓เป็นอนุสัย๓ได้แก่ ๑. ราคานุสัยคือเชื้อแห่งความกำหนัด ๒. ปฏิฆานุสัยคือเชื้อแห่งความชัง ๓. อวิชขานุสัยคือเชื้อแห่งความหลง (จุ.อิติ.อ. ๕๒/๒๑๗) บรรดาอนุสัย๓นั้น ราคานุสัยนอนเนื่องในสุขเวทนา ปฏิฆานุสัยนอนเนื่องในทุกข์เวทนา ส่วนอวิชขานุสัยนอนเนื่องในทุกขเวทนา (ม.ม. ๑๒/๕๑๑/๓๙๔).

^{๗๓} อภิ.วิ. ๓๔/๘๑๔-๘๒๗/๕๒๕-๕๒๙.

^{๗๔} **อาสยะ** ได้แก่ ทิฏฐิและยถาภูตญาณอันเป็นที่อาศัยอยู่ของเหล่าสัตว์ ๆ **อนุสัย** ได้แก่ กิเลสที่นอนเนื่องซึ่งยังละไม่ได้ ๆ **จริต** ได้แก่ กุศลและอกุศลที่กายกรรมเป็นต้นปรุงแต่ง ๆ **อธิมุตติ** ได้แก่ อัยยาคัยของเหล่าสัตว์ อ้างใน อภิ.วิ.อ.(บาลี) ๘๑๔/๔๙๓-๔.

^{๗๕} สภาวะที่น่ารัก น่าชื่นใจ มุ่งเอาส่วนที่เป็นอิฏฐารมณ์ ซึ่งเป็นบ่อเกิดแห่งตัณหา อ้างใน อภิ.วิ.อ.(บาลี) ๘๑๖/๔๙๕.

ทั้งหลายที่มีอริยาศัยประณีตก็ได้คบหาสมาคมเข้าไปหาเหล่าสัตว์ที่มีอริยาศัยประณีตมาแล้วแม้ใน
อนาคตกาล สัตว์ทั้งหลายที่มีอริยาศัยทราวมก็จักคบหาสมาคมเข้าไปหาเหล่าสัตว์ที่มีอริยาศัยทราวม
สัตว์ทั้งหลายที่มีอริยาศัยประณีตก็จักคบหาสมาคมเข้าไปหาเหล่าสัตว์ที่มีอริยาศัยประณีต นี่ชื่อว่า
อริยาศัยของสัตว์ทั้งหลาย

สัตว์ทั้งหลายที่มีรูปคือกิเลสในปัญญาจักขุมาก เหล่านั้นเป็นโฉนกิเลสวัตถุ ๑๐ คือ ๑.
โลภะ (ความอยากได้) ๒. โทสะ (ความคิดประทุษร้าย) ๓. โมหะ (ความหลง) ๔. มานะ (ความถือตัว) ๕.
ทิฏฐิ (ความเห็นผิด) ๖. วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) ๗. ถีนะ (ความท้อแท้) ๘. อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน)
๙. อหิริกะ (ความไม่ละอาย) ๑๐. อโนตตปปะ (ความไม่เกรงกลัว)

กิเลสวัตถุ ๑๐ เหล่านี้อันสัตว์เหล่าใดส้องเสพ เจริญ ทำให้มากเพิ่มพูนขึ้นแล้วสัตว์เหล่านั้น
นั้นชื่อว่าผู้มีรูปคือกิเลสในปัญญาจักขุมาก

สัตว์ทั้งหลายที่มีรูปคือกิเลสในปัญญาจักขุน้อย เหล่านั้นเป็นโฉนกิเลสวัตถุ ๑๐ เหล่านี้
สัตว์เหล่าใดไม่ส้องเสพ ไม่เจริญ ไม่ทำให้มาก ไม่เพิ่มพูนขึ้นแล้ว สัตว์เหล่านั้นนั้นชื่อว่าผู้มีรูปคือกิเลสใน
ปัญญาจักขุน้อย

สัตว์ทั้งหลายที่มีอินทรีย์อ่อน เหล่านั้นเป็นโฉนอินทรีย์ ๕ ^{๗๖} คือ ๑. สัทธินทรีย์ (อินทรีย์คือ
ศรัทธา) ๒. วิริยินทรีย์ (อินทรีย์คือวิริยะ) ๓. สตินทรีย์ (อินทรีย์คือสติ) ๔. สมาธินทรีย์ (อินทรีย์คือ
สมาธิ) ๕. ปัญญินทรีย์ (อินทรีย์คือปัญญา) อินทรีย์ ๕ เหล่านี้อันสัตว์เหล่าใดไม่ส้องเสพ ไม่เจริญ ไม่ทำ
ให้มาก ไม่ทำให้เพิ่มพูนขึ้นแล้ว สัตว์เหล่านั้นนั้นชื่อว่าผู้มีอินทรีย์อ่อน

สัตว์ทั้งหลายที่มีอินทรีย์แก่กล้า เหล่านั้นเป็นโฉนอินทรีย์ ๕ เหล่านี้อันสัตว์เหล่าใดส้อง
เสพ เจริญ ทำให้มาก เพิ่มพูนขึ้นแล้วสัตว์เหล่านั้นนั้นชื่อว่าผู้มีอินทรีย์แก่กล้า

สัตว์ทั้งหลายผู้มีอาการชั่ว เหล่านั้นเป็นโฉนสัตว์เหล่านั้นใดมีอาสวะชั่ว มีอนุสัยชั่ว มีจริต
ชั่ว มีอริยาศัยชั่ว มีรูปคือกิเลสในปัญญาจักขุมาก มีอินทรีย์อ่อน สัตว์เหล่านั้นนั้นชื่อว่าผู้มีอาการชั่ว

สัตว์ทั้งหลายผู้มีอาการดี เหล่านั้นเป็นโฉนสัตว์เหล่านั้นใดที่มีอาสวะดี มีจริตดี มีอริยาศัย
ดี มีรูปคือกิเลสในปัญญาจักขุน้อย มีอินทรีย์แก่กล้า สัตว์เหล่านั้นนั้นชื่อว่าผู้มีอาการดี

สัตว์ทั้งหลายผู้ที่แนะนำให้เข้าใจได้ยาก เหล่านั้นเป็นโฉนสัตว์เหล่าใดมีอาการชั่ว สัตว์
เหล่านั้นแลชื่อว่าผู้แนะนำให้เข้าใจได้ยากส่วนสัตว์เหล่าใดมีอาการดี สัตว์เหล่านั้นแลชื่อว่าผู้แนะนำให้
เข้าใจได้ง่าย

สัตว์ทั้งหลายผู้ไม่ควรบรรลุธรรม เหล่านั้นเป็นโฉนสัตว์เหล่านั้นใดประกอบด้วยเครื่องกาง
กั้นคือกรรม ประกอบด้วยเครื่องกางกั้นคือกิเลส ประกอบด้วยเครื่องกางกั้นคือวิบาก เป็นผู้ไม่มีศรัทธา
ไม่มีฉันทะ มีปัญญาทราวม ไม่ควรที่จะหยั่งลงสู่มรรคคือสัมมัตตนิยาม๑ในสภาวะธรรมที่เป็นกุศล
ทั้งหลาย สัตว์เหล่านั้นนั้นชื่อว่าผู้ไม่ควรบรรลุธรรม

สัตว์ทั้งหลายผู้ควรบรรลุธรรม เหล่านั้นเป็นโฉนสัตว์เหล่านั้นใดไม่ประกอบด้วยเครื่องกาง
กั้นคือกรรม ไม่ประกอบด้วยเครื่องกางกั้นคือกิเลส ไม่ประกอบด้วยเครื่องกางกั้นคือวิบาก มีศรัทธา มี

^{๗๖}สภาพที่เป็นใหญ่ในกิจของตน เช่นศรัทธาเป็นใหญ่ในการครอบงำความไม่มีศรัทธาเป็นต้น

ฉันทะ มีปัญญา ควรที่จะหยั่งลงสู่มรรคคือสัมมัตตนิยามในสภาวะธรรมที่เป็นกุศลทั้งหลายสัตว์เหล่านี้
นั้นชื่อว่าผู้ควรบรรลุมรรคปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลื่อมใสธรรม
สัมมาทิฐิในความแก้แกล้งและไม่แก้แกล้งแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลายนั้น นี้ชื่อว่าพระตถาคตทรง
ทราบความแก้แกล้งและไม่แก้แกล้งแห่งอินทรีย์ของสัตว์เหล่าอื่นของบุคคลเหล่าอื่นตามความเป็น
จริง”^{๗๗}

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์อรรถกถาบางเล่มอธิบายว่า อนุสัยหมายถึงอกุศลธรรมที่ประกอบกับ
จิต^{๗๘} ในนัยนี้พระอรรถกถาจารย์แสดงความหมายด้านไม่ดีของอนุสัยว่าเป็นเจตสิกกรรมฝ่ายอกุศล
หรือเป็นกิเลสชนิดหนึ่ง

ส่วนอีกคำคือคำว่า “วาสนา” ซึ่งคนทั่วไปเข้าใจว่าเป็นสิ่งที่ดี เช่นประโยคว่า “คนนี้มี
วาสนาจึงได้เกิดเป็นลูกคนรวย ” หรือ ประโยคว่า “พี่คนจนทุนน้อยด้อยวาสนาแม่กานดาหน้ามนไม่
สนใจ ” แท้ที่จริง คำนี้หมายถึงพฤติกรรมบางอย่างที่บุคคลสั่งสมอบรมมาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน
จนกลายเป็นบุคลิกภาพของแต่ละบุคคล เช่น การชอบแหงนหน้า การชอบเดินก้มหน้าวาสนาเป็นสิ่งที่
ติดตัวบุคคลไปตลอดไม่สามารถจัดให้หมดแม้จะหมดกิเลสแล้วก็ตาม มีเพียงพระพุทธเจ้าเท่านั้นที่
ทรงทำลายกิเลสพร้อมวาสนาลงได้โดยเด็ดขาด^{๗๙} ส่วนพฤติกรรมที่บุคคลแสดงออกมาเพราะถูกกระตุ้น
จากกิเลสจนกลายเป็นบุคลิกภาพอันโดดเด่น เช่น การชอบแต่งตัว ความมีนิสัยโกรธง่ายอาการ
ลักษณะนี้เรียกว่า “จิต”^{๘๐} เพราะเป็นพฤติกรรมที่บุคคลแสดงออกมาเป็นปกตินิสัยเฉพาะตัว

กิเลสชั้นกลาง หมายถึงกิเลสระดับกลาง เป็นกิเลสที่ทำให้จิตใจไม่สงบเพราะถูกอารมณ์
อย่างใดอย่างหนึ่งเข้ามากระทบ ซึ่งเป็นวิวัฒนาการของอนุสัยกิเลสในจิตไร้สำนึกที่เปลี่ยนเป็น
ปริญญฐานกิเลสในวิถีจิตตามทฤษฎีจิตวิเคราะห์กิเลสระดับนี้จะปรากฏขึ้นในระดับจิตสำนึกและจิต
ก่อนสำนึก^{๘๑} กิเลสชั้นนี้เรียกว่า “ปริญญฐานกิเลส”^{๘๒}

^{๗๗} อภ.วิ.(ไทย)๓๕/๘๑๔-๘๒๗/๕๒๕-๕๒๙.

^{๗๘} ส.นิ.อ. (บาลี) ๓๐/๒๓๕.

^{๗๙} ชู.อติ.อ. (บาลี) ๑๒/๔๑๒.

^{๘๐} จำแนกบุคลิกภาพของบุคคลตามประเภทจิต (จริยา) ออกเป็น๖ประเภท ได้แก่๑. คนรากจิตคือ
คนรักสวรั้งาม๒. คนโทสจิตคือคนมักโกรธ๓. โมหจิตคือคนมักหลงลืม๔. สัทธาจิตคือคนเชื่อง่าย๕. พุทธิจิต
คือคนมีปัญญา๖. คนวิตกจิตคือคนคิดมาก (วิสุทธิ. ๑/๑๒๗).

^{๘๑} จำลองดิษยวณิข, อ้างแล้ว, หน้า๕๖.

^{๘๒} ปริญญฐานกิเลสหมายถึงนิรณ๕ (เครื่องขัดขวางความเจริญทางจิต๕อย่าง) ได้แก่๑. กามฉันทะคือ
ความพอใจในกาม๒. พยาบาทคือความคิดร้าย๓. ถีนมิทธะคือความหดหู่และเชื่องซึม๔. อุทธัจจกุกกุกจะคือความ
ฟุ้งซ่านและรำคาญ๕. วิจิกิจฉาคือความสงสัย (ที.ปา. ๑๑/๔๑๔/๒๙๖; ม.ม. ๑๒/๒๙๑/๑๙๙; ฯลฯ) และกิเลส
ทั้งหลายที่จัดอยู่ในหมวดอุปกิเลส เช่น อุปกิเลส๑๖ (เครื่องเศร้าหมองแห่งใจ๑๖อย่าง) ได้แก่๑. อภิขณาวิสมโลภะ
คือความคิดเพ่งเล็งอยากได้๒. พยาบาทคือความคิดร้าย๓. โภระคือความโกรธ๔. อุปนาหะคือความผูกโกรธ๕. มักขะ
คือความลบหลู่คุณท่าน๖. ปลาสะคือความตีตนเทียมท่าน๗. อิสสาคือความริษยา๘. มัจฉริยะคือความตระหนี่๙.
มายาคือมารยา๑๐. สาถะยะคือความโอ้อวด๑๑. ถัมภะคือความหัวดี๑๒. สารัมภะคือความแข่งดี๑๓. มานะคือ
ความถือตัว๑๔. อติมานะคือความดูหมิ่นผู้อื่น๑๕. มทะคือความมัวเมา๑๖. ปมาทะคือความประมาท (ม.ม. ๑๒/๙๓/
๔๘).

ความจริงธรรมชาติเดิมของจิตมีลักษณะผุดผ่อง แต่ต้องเศร้าหมองเพราะกิเลสเป็นเหตุดัง พุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผุดผ่อง แต่จิตนั้นแลเศร้าหมองเพราะอุปกิเลส ที่เกิดขึ้น จิตนี้ผุดผ่องและจิตนั้นแลหลุดพ้นแล้วจากอุปกิเลสที่เกิดขึ้นภายหลัง”^{๘๓}

จิตนี้ผ่องใส (ปภัสสรมิต) ในที่นี้หมายถึง ภาวจิต คือจิตที่เป็นพื้นอยู่ระหว่างปฏิสนธิจิต กับจุติคือตั้งแต่เกิดจนถึงตายในเวลาที่มีได้เสวยอารมณ์ทางทวาร ๖ มีจักขุทวารเป็นต้น และคำว่า ผุดผ่อง หมายถึงผุดผ่องเพราะบริสุทธิ์ไม่มีอุปกิเลส^{๘๔}

คำว่า อุปกิเลส มี ๑๖ ประการ มีอภิขณวิสมโลภะ - คิดเพ่งเล็งอยากได้โดยไม่เลือกว่า ควร หรือไม่ควร เป็นต้น^{๘๕}

พุทธพจน์บทนี้เป็นที่ถกเถียงกันในหมู่ผู้ศึกษาวิชาการทางด้านพุทธศาสนาพอสมควร เพราะตีความคำว่า “จิตประภัสสร” แตกต่างกัน ชาวพุทธจำนวนไม่น้อยเข้าใจว่าจิตประภัสสร หมายถึงธรรมชาติของจิตดั้งเดิมนั้นบริสุทธิ์ปราศจากกิเลสทั้งปวง หรืออาจเข้าใจว่าเป็นจิตบริสุทธิ์ เพียงชั่วคราวแต่ต่อมาถูกกิเลสจรมาทาความเศร้าหมองให้เกิดขึ้นดังนั้น การขจัดกิเลสให้หมดสิ้นจึง เป็นการทำให้จิตเข้าสู่ภาวะเดิมคือความบริสุทธิ์ส่วนฝ่ายที่ไม่เห็นด้วยกับทัศนะดังกล่าวนี้มีมุมมอง คล้ายคลึงกัน กล่าวคือ บางคนมองว่าจิตประภัสสรหมายถึงภาวจิต^{๘๖} (จิตที่รักษาทวารของจิตหรือวิปาก จิตที่รักษาปัจจุบันขันธให้ดำรงอยู่) จิตนี้มีลักษณะประภัสสร ซึ่งยังมีอนุสัยกิเลสนอนเนื่องอยู่ แต่ต้อง เศร้าหมองเพราะกิเลสประเภทนิรวณจรมาย่ำเยอเยียน^{๘๗} บางคนมองว่าธรรมชาติของจิตมีลักษณะผ่อง ใสไวต่อการรับรู้อารมณ์^{๘๘} หรือบางคนมองว่าเป็นความผุดผ่องของจิตเกิดใหม่แต่เนื้อหาของจิตนั้นยัง อ่อนแออยู่จึงไม่อาจต้านทานอำนาจของกิเลสได้ เปรียบเหมือนความสะอาดทางร่างกายของเด็กอ่อน ซึ่งเด็กนั้นไม่อาจทำความสะอาดเองได้^{๘๙}

ตามทัศนะทั้ง๒ฝ่ายนี้ทัศนะที่๒ดูเหมือนว่าจะมีเหตุผลมากกว่าทัศนะแรกเพราะถ้าจิต ประภัสสรหมายถึงจิตที่บริสุทธิ์ปราศจากกิเลส การเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏจะไม่อาจเป็นไปได้ เพราะเหตุว่ากิเลสอันได้ชื่อว่าเป็นเชื้อแห่งการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารสูญสิ้นแล้วยิ่งกว่านี้ ผู้ บำเพ็ญเพียรจนสามารถละกิเลส ซึ่งเรียกว่า “อริยบุคคล” คงต้องกลับมาเป็น “ปุถุชน” ตามเดิม เมื่อ เป็นเช่นนี้ คงไม่มีความจำเป็นอะไรที่จะต้องเพียรพยายามขจัดกิเลสให้หมดไปเพราะกิเลสกลับเกิดอีก เอาแน่ไม่ได้ ความจริง จิตประภัสสรน่าจะเป็นความผุดผ่องของจิตในระดับหนึ่ง แต่ยังไม่เข้าถึงภาวะ ของความบริสุทธิ์บริบูรณ์หรือปราศจากกิเลสโดยสิ้นเชิงกรณีนี้เปรียบเหมือนน้ำในหนอง คลอง บึง หรือลำธารตามธรรมชาติเมื่อน้ำนั้นจะดูใสสะอาดแค่ไหนก็ตามแต่ความสกปรกหรือเชื้อโรคชนิดต่างๆ

^{๘๓} อก.ปญจก. (ไทย) ๒๐/๔๙-๕๐/๙.

^{๘๔} อก.เอกก.อ.(บาลี) ๑/๔๙/๕๓-๕๔.

^{๘๕} ม.มู.(บาลี) ๑๒/๗๒/๔๘-๙.

^{๘๖} อก.เอกก.อ. (บาลี) ๔๙-๕๐/๕๓ ; ส.นิ.อ. (บาลี) ๑/๒๒, ๖๙/๒๘๗ ; พุ.ป.อ. (บาลี) ๑๑๙/๒๖๐.

^{๘๗} จำลองดิษยวณิช, อ้างแล้ว, หน้า๕๘-๕๙.

^{๘๘} รศ.ดร. สุนทรณ ริงชี, อ้างแล้ว, หน้า๑๑๓.

^{๘๙} พ.อ. ปิ่นมุกกันต์, พุทธศาสตร์ภาค๒, หน้า๑๙๘-๑๙๙.

ยังคงอิงแอบอยู่ในน้ำไม่มากก็น้อย ลักษณะเช่นนี้เหมือนการแผ่ตัวของอนุสยิกิเลสภายในภวังคจิต ส่วนการที่บุคคลปรารถนาจะดูเงาตนในน้ำหากน้ำนั้นสงบนิ่งไม่มีสิ่งใดมาทำให้ขุ่นหรือให้กระเพื่อมเงาย่อมปรากฏชัดเจนนที่สุด หากน้ำขุ่นหรือกระเพื่อมเพียงใดความคมชัดของเงาจะเป็นไปเพียงนั้น กล่าวคือ น้ำที่ขุ่นหรือกระเพื่อมน้อยเงาย่อมปรากฏชัดเจนนกว่าเงาในน้ำที่ขุ่นหรือกระเพื่อมมากกว่า แต่หากน้ำขุ่นหรือกระเพื่อมมากเกินไป บุคคลนั้นจะไม่สามารถมองเห็นเงาตนได้เลย ลักษณะเช่นนี้เป็นเหมือนความเป็นไปของอุปกิเลส^{๙๐} โดยที่อุปกิเลสเป็นเหมือนสิ่งที่ทำให้น้ำขุ่นหรือให้กระเพื่อม เพราะทำให้จิตเศร้าหมอง ส่วนจิตเป็นเหมือนน้ำ หากอุปกิเลสมากจิตจะสงบยากและปัญญามีน้อย หากอุปกิเลสน้อย จิตจะสงบง่ายและปัญญามีมากแต่หากอุปกิเลสมากเกินไปจิตจะหาความสงบและหาปัญญาได้ยากยิ่ง

กิเลสชั้นหยาบ หมายถึงกิเลสระดับหยาบเป็นกิเลสที่ไม่สามารถควบคุมจนเป็นเหตุให้เกิดการกระทำทุจริตทางกาย วาจา และใจหรือเป็นปรีญฐานกิเลสที่วิวัฒนาการจนกลายมาเป็นวิติกมมกิเลสกิเลสชั้นนี้เรียกว่า“วิติกมมกิเลส”

บางคนมองว่าวิติกมมกิเลสคือโลภะที่กลายสภาพเป็นอภิชฌา (การเพ่งเล็งของเขา) ทำให้เกิดการล่วงละเมิดความผิดเกี่ยวกับทรัพย์สิน (อทินนาทาน) หรือล่วงละเมิดความผิดทางเพศ (กาเมสุมิฉฉาจาร) โทสะกลายสภาพเป็นพยาบาท (ความอาฆาต) ทำให้เกิดการกระทำร้ายร่างกาย (ปาณาติบาต) โมหะกลายสภาพเป็นมิจฉาทิฎฐิ (ความเห็นผิด) ทำให้เกิดการกระทำความผิดในทุกกรณี^{๙๑} อีกนัยหนึ่ง เป็นกิเลสที่ปรากฏออกมาทางกายวาจาจนทำให้ตนเองและสังคมเดือดร้อน

ความจริง กิเลสระดับนั้นคือวิวัฒนาการของกิเลสตามลำดับชั้นกล่าวคือกิเลสชั้นที่๑ ขยายตัวเป็นกิเลสชั้นที่๒และกิเลสชั้นที่๒ขยายตัวเป็นกิเลสชั้นที่๓ตามระดับความรุนแรงที่ต่างกัน หมายความว่ากิเลสชั้นละเอียดคือราคะนุสสัยกฐานะขึ้นเป็นกิเลสชั้นกลางคือโลภะปฏิกานุสสัยกฐานะขึ้นเป็นกิเลสชั้นกลางคือโทสะ อวิชชานุสสัยกฐานะขึ้นเป็นกิเลสชั้นกลางคือโมหะกิเลสระดับชั้นกลางยกฐานะขึ้นเป็นกิเลสชั้นหยาบคือทุจริต๓ประการ

สรุปว่ากิเลสจำแนกออกเป็นระดับ ได้แก่กิเลสชั้นละเอียดคือโลภะ โทสะ โมหะ ชั้นละเอียดกิเลสชั้นกลางคือโลภะ โทสะ โมหะ ชั้นกลางและกิเลสชั้นหยาบคือโลภะ โทสะ โมหะ ชั้นหยาบ

เหตุเกิดของกิเลส: พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งเหตุผลเพราะหลักธรรมในพุทธศาสนา แสดงความเป็นเหตุและผลของสิ่งทั้งปวงตามแนวคิดที่ว่าสิ่งทั้งปวงที่เกิดขึ้น ดำรงอยู่ และดับไป ล้วนอิงอาศัยกันและกันในลักษณะสัมพันธ์ต่อกันเป็นรูปกระแสหรือกระบวนการ หามิสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นปฐมเหตุหรือเป็นจุดเริ่มต้นของสิ่งทั้งปวงไม่มีกิเลสแม้จะได้ชื่อว่าเป็นเหตุแห่งความทุกข์^{๙๒} ก็ตามแต่ก็หาได้

^{๙๐}อุปกิเลสมืออภิชฌาวิสมโลภะ เป็นต้น (ที.ม.อ. ๓๗๓/๓๖๑; ส.สพ.อ. ๗๘๗/๒๔๗; พุ.เถรี.อ. ๑๐๑/๑๒๑; อภิ.สง.อ. ๑๓๔๐/๔๓๘) อภิชฌาคือความกำหนัดพอใจในวัตถุของตนส่วนวิสมโลภะคือความกำหนัดพอใจในวัตถุของผู้อื่น (ม.ม.อ. ๗๑/๑๘๑) อีกนัยยะอุปกิเลสมีโลภะ เป็นต้น ซึ่งเกิดในขณะแห่งขวนจิต (อง.เอกก.อ. ๕๑/๕๔).

^{๙๑}พระราชวรมุนี (ประยูรธมมจิตโต), **รวมปาฐกถาธรรมชุดพระพุทธศาสนาในยุคโลกาภิวัตน์**, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๑), น. ๘๘-๘๙.

^{๙๒}ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๐๙/๕๖๗.

เป็นปฐมเหตุแห่งความทุกข์ไม่เพราะกิเลสยังเป็นผลของสิ่งอื่นอีกหรือยังอิงอาศัยสิ่งอื่นเกิดขึ้น ดังความว่า

สุกนิมิต คือความกำหนดหมายว่างาม เมื่อบุคคลทำไว้ในใจโดยไม่แยบคายถึงสุกนิมิต ราคะที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้นที่เกิดแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญไพฑูริย์ยิ่งขึ้น ฯลฯ ปฏิกุณนิมิตคือ ความกำหนดหมายว่ากระทบกระทั้งเมื่อบุคคลทำไว้ในใจโดยไม่แยบคายถึงปฏิกุณนิมิตโทสะที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้นที่เกิดแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญไพฑูริย์ยิ่งขึ้น ฯลฯ เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เป็นเหตุให้อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น หรือเป็นเหตุให้กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมไปเหมือนอโยนิสมนสิการ(การมนสิการโดยไม่แยบคาย)นี้ เมื่อมนสิการโดยไม่แยบคาย อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น และกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็เสื่อมไป^{๙๓}

ข้อความนี้ชี้ชัดว่า การกำหนดหมายว่างามที่ขาดการพิจารณาโดยอุบายอันแยบคาย เป็นเหตุให้ราคะเกิดและเจริญยิ่งขึ้น การกำหนดหมายว่ากระทบกระทั้งที่ขาดการพิจารณาโดยแยบคาย เป็นเหตุให้โทสะเกิดและเจริญยิ่งขึ้น ส่วนการทำไว้ในใจโดยไม่แยบคายเป็นเหตุให้โมหะเกิดและเจริญยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตาม หลักปฏิจจสมุปบาทแสดงกระบวนการเกิดดับของทุกขอย่างเป็นระบบครบวงจรโดยมีจุดเริ่มต้นคืออวิชชา (ความไม่รู้) แม้อวิชชาจะได้ชื่อว่าเป็นประธาน^{๙๔} หรือเป็นศูนย์รวมของกิเลสทุกชนิดก็ตามแต่อวิชชาก็ยังมีเหตุเกิดหรือยังอิงอาศัยเหตุปัจจัยอื่นอีก ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เงื่อนต้นแห่งอวิชชาย่อมไม่ปรากฏ ในกาลก่อนแต่นี้ อวิชชาไม่มี ภายหลังจึงมี เพราะฉะนั้น เราจึงกล่าวคำนี้ อย่างนี้ ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น อวิชชาที่มีข้อนี้เป็นปัจจัยจึงปรากฏแม้ อวิชชา เราก็ก้าวว่ามีอาหาร^{๙๕} มิได้กล่าวว่ามีอาหาร อะไรเล่าเป็นอาหารของอวิชชา ควรตอบว่า ‘นิรณ ๕’ แม้ นิรณ ๕ เราก็ก้าวว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่ามีอาหาร อะไรเล่าเป็นอาหารของนิรณ ๕ ควรตอบว่า ‘ทุจจิต ๓’ แม้ ทุจจิต ๓ เราก็ก้าวว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่ามีอาหาร อะไรเล่าเป็นอาหารของทุจจิต ๓ ควรตอบว่า ‘ความไม่สำรวมอินทรี’ แม้ความไม่สำรวมอินทรี เราก็ก้าวว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่ามีอาหารอะไรเล่าเป็นอาหารของความไม่สำรวมอินทรี ควรตอบว่า ‘ความไม่มีสติสัมปชัญญะ’ แม้ความไม่มีสติสัมปชัญญะ เราก็ก้าวว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่ามีอาหารอะไรเล่าเป็นอาหารของความไม่มีสติสัมปชัญญะ ควรตอบว่า ‘การมนสิการโดยไม่แยบคาย’ แม้การมนสิการโดยไม่แยบคาย เราก็ก้าวว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่ามีอาหารอะไรเล่าเป็นอาหารของการมนสิการโดยไม่แยบคาย ควรตอบว่า ‘ความไม่มีศรัทธา’ แม้ความไม่มีศรัทธา เราก็ก้าวว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่ามีอาหารอะไรเล่าเป็นอาหารของความไม่มีศรัทธา ควรตอบว่า ‘การไม่ฟังสัทธรรม’ แม้การไม่ฟังสัทธรรม เราก็ก้าวว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่ามีอาหารอะไรเล่าเป็นอาหารของการไม่ฟังสัทธรรม ควรตอบว่า ‘การไม่คบสัตบุรุษ’

^{๙๓} อก.เอกก. (ไทย) ๒๐/๖๖/๑๒.

^{๙๔} บรรจบบรรณรุจิ, **ปฏิจจสมุปบาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ : พรบุญการพิมพ์, ๒๕๓๘), หน้า ๒๐.

^{๙๕} อาหาร ในที่นี้หมายถึงปัจจัยหรือเหตุ อ้างใน อก.ทสก.อ.(บาลี) ๓/๖๑-๖๒/๓๕๒.

การไม่คบสัตบุรุษที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้การไม่ฟังสัทธรรมบริบูรณ์การไม่ฟังสัทธรรมที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ความไม่มีศรัทธาบริบูรณ์ความไม่มีศรัทธาที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้การมนสิการโดยไม่แยกกายบริบูรณ์การมนสิการโดยไม่แยกกายที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ความไม่มีสติสัมปชัญญะบริบูรณ์ความไม่มีสติสัมปชัญญะที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ความไม่สำรวมอินทรียบริบูรณ์ความไม่สำรวมอินทรียที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ทุจริต ๓ บริบูรณ์ทุจริต ๓ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้นิรวณ ๕ บริบูรณ์นิรวณ ๕ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้อวิชชาบริบูรณ์อวิชชานี้มีอาหารอย่างนี้ และบริบูรณ์อย่างนี้แล

ภิกษุทั้งหลาย การไม่คบสัตบุรุษที่บริบูรณ์ย่อมทำให้การไม่ฟังสัทธรรมบริบูรณ์ ฯลฯ นิรวณ ๕ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้อวิชชาบริบูรณ์ อวิชชานี้มีอาหารอย่างนี้ และบริบูรณ์อย่างนี้ เปรียบเหมือนเมื่อฝนเม็ดใหญ่ตกลงบนยอดเขา เมื่อฝนตกลงหนักๆ น้ำนั้นไหลไปตามที่ลุ่มทำให้ชอกเขา ลำธาร และห้วยเต็มเปี่ยม ชอกเขา ลำธารและห้วยเต็มเปี่ยมแล้วทำให้หนองเต็ม หนองเต็มแล้วทำให้บึงเต็ม บึงเต็มแล้วทำให้แม่น้ำน้อยเต็ม แม่น้ำน้อยเต็มแล้วทำให้แม่น้ำใหญ่เต็ม แม่น้ำใหญ่เต็มแล้วทำให้มหาสมุทรสาครเต็ม มหาสมุทรสาครนี้มีอาหารอย่างนี้ และเต็มเปี่ยมอย่างนี้”^{๙๖}

พุทธพจน์นี้ชี้ชัดว่าอวิชชาเกิดจากนิรวณ ๕ นิรวณ ๕ เกิดจากทุจริต ๓ ทุจริต ๓ เกิดจากการไม่สำรวมอินทรียการไม่สำรวมอินทรียเกิดจากความไม่มีสติสัมปชัญญะความไม่มีสติสัมปชัญญะเกิดจากการกระทำไว้ในใจโดยไม่แยกกาย การกระทำไว้ในใจโดยไม่แยกกายเกิดจากความไม่มีศรัทธาความไม่มีศรัทธาเกิดจากการไม่ฟังสัทธรรมการไม่ฟังสัทธรรมเกิดจากการไม่คบสัตบุรุษการไม่คบสัตบุรุษเกิดจาก ฯลฯ (สาเหตุอื่นอีก) โดยพระพุทธเจ้าทรงใช้คำว่า “อาหาร” แทนคำว่า “สาเหตุ” ในการแสดงเหตุเกิดของอวิชชา

น่าสังเกตว่า คัมภีร์พระสูตรตามที่อ้างนั้นแสดงสาเหตุหรือฐานเกิดของอวิชชาไม่สอดคล้องกัน กรณีนี้อาจทำให้เกิดความสับสนเกี่ยวกับสาเหตุหรือฐานเกิดของอวิชชาอย่างไรก็ตาม ความไม่สอดคล้องดังกล่าวกลับสอดคล้องกับหลักความเป็นเหตุปัจจัยของสิ่งทั้งปวงที่เป็นไปแบบสัมพันธ์และอิงอาศัยกันและกันซึ่งไม่มีสิ่งใดสิ่งหนึ่งมีเหตุปัจจัยเพียงสิ่งเดียวหรือมีความเป็นไปแบบเอกเทศ แต่สิ่งทั้งปวงนั้นเป็นไปภายใต้วงจรอันอิงอาศัยเหตุปัจจัยหลายอย่างประกอบกันขึ้นหลักการนี้ทำให้ทราบว่าสาเหตุหรือฐานเกิดของอวิชชาหลายประการเมื่อเป็นเช่นนี้ การหยิบยกประเด็นใดประเด็นหนึ่งมาอธิบายสาเหตุหรือฐานเกิดของอวิชชา จึงมีขัดต่อหลักความเป็นจริงหรือแย้งต่อหลักความหลากหลายของเหตุปัจจัยสาเหตุหรือฐานเกิดของอวิชชาเป็นไปตามกฎเกณฑ์นี้ กล่าวคือ หากมองสาเหตุหรือฐานเกิดของอวิชชาในแง่เครื่องขัดขวางความเจริญทางจิตจึงเป็นนิรวณ ๕ หรือหากมองในแง่เครื่องหมักหมมจึงเป็นอาสวะนอกจากนี้ ความแตกต่างของสถานการณ์ สภาพปัญหา และอัยยาศัยของแต่ละบุคคล น่าจะเป็นเหตุผลสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้การอธิบายเหตุเกิดของอวิชชามีนิยยะที่ต่างกันความหลากหลายแห่งเหตุปัจจัยที่เป็นเหตุเกิดของอวิชชาเปรียบเหมือนความหลากหลายแห่งเหตุปัจจัยอันเป็นองค์ประกอบสำคัญต่อการเจริญเติบโตของต้นไม้ เช่น พันธุ์ไม้ น้ำ ปุ๋ย ดังนั้น การนำเอาประเด็นใดประเด็นหนึ่ง (ที่เป็นเหตุปัจจัยให้ต้นไม้เจริญเติบโต) มาอธิบายการเจริญเติบโตของต้นไม้ จึงทำให้เหตุปัจจัยอื่นอีกที่มีได้นำมาอธิบายไม่ถูกต้องไม่

บทบาท และกระบวนการเกิดของกิเลส

^{๙๖} อก.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๑/๑๓๔-๑๓๕.

บทบาทของกิเลส: สิ่งเสพติดทุกชนิดแม้จะมีพิษภัยต่อสุขภาพร่างกายของผู้เสพมากแค่ไหนก็ตาม แต่คุณประโยชน์ทางด้านเภสัชก็มีมากเหมือนกันเช่นใบกระท่อมในทางเภสัชกรรมไทยแผนโบราณใช้เป็นยาแก้บิด แก้ปวดท้อง แก้ท้องร่วง แก้ปวดเมื่อยตามร่างกาย ฯลฯ^{๙๗} กิเลสก็เช่นกันแม้จะได้ชื่อว่าเป็นสาเหตุแห่งความทุกข์ แต่กิเลสก็มีบทบาทสำคัญต่อการดำเนินชีวิตในสังคมปัจจุบันของคนทั่วไป คงเป็นการยากที่จะปฏิเสธความเจริญทางวัตถุหรือนวัตกรรมใหม่ ๆ ซึ่งเป็นสิ่งอำนวยความสะดวกหรือเกื้อกูลต่อการดำเนินชีวิตในโลกปัจจุบันเช่นเทคโนโลยีทางการแพทย์สมัยใหม่ เครื่องบิน คอมพิวเตอร์ โทรศัพท์มือถือ ฯลฯ ว่าสิ่งเหล่านี้มิได้ถูกสร้างสรรค์ขึ้นจากความต้องการของมนุษย์อันเป็นความต้องการอย่างไร้ขีดจำกัดและเป็นแรงจูงใจให้เกิดการเรียนรู้เพื่อสร้าง ทำลายหรือสนับสนุนสิ่งต่าง ๆ อย่างไร้ขอบเขตดังนั้น กิเลสจึงมีบทบาทในการสร้าง การทำลายและการสนับสนุน^{๙๘} ดังนี้

บทบาทการสร้าง กิเลสที่มีบทบาทสำคัญในการสร้างสิ่งต่าง ๆ คือกิเลสตระกูลโลภะ ซึ่งกิเลสที่จัดอยู่ตระกูลนี้ได้แก่ กามราคะ กามฉันทะ กามตัณหา ฯลฯ กิเลสเหล่านี้แสดงอาการในรูปความต้องการ^{๙๙} ของมนุษย์เพื่อสร้างความเจริญภายนอกและภายใน กล่าวคือ :

๑) ความเจริญภายนอกหมายถึงความเจริญทางวัตถุอันเป็นสิ่งสนับสนุนหรือเกื้อกูลการดำเนินชีวิตของมนุษย์ให้เป็นไปได้ด้วยดีความเจริญดังกล่าวนี้มีมากมายและนับว่าเป็นความยิ่งใหญ่ในด้านต่าง ๆ ของมวลมนุษย์แต่ความยิ่งใหญ่ที่แท้จริงคือความยิ่งใหญ่ทางวิชาการที่เป็นประโยชน์ต่อมนุษยชาติ^{๑๐๐} การค้นพบว่าโลกหมุนได้ของกาลิเลโอ ก็คือการนำเอาพลังงานไฟฟ้ามาใช้เป็นประโยชน์ของไมเคิลฟาราเดย์ ก็ดี การค้นพบวิธีรักษาหรือป้องกันโรคด้วยเชื้อโรคของ หลุยส์ ปาสเตอร์ ก็ดี การค้นพบวิทยาการดังกล่าวนี้จัดว่าเป็นความยิ่งใหญ่และเป็นประโยชน์ต่อมนุษยชาติดังนั้น ความต้องการของมนุษย์จึงเป็นแรงจูงใจที่ผลักดันให้เกิดการคิดค้นเพื่อการค้นพบและพัฒนาวิทยาการในด้านต่าง ๆ อันนำไปสู่การสร้างสิ่งต่าง ๆ สนองความต้องการของมวลมนุษย์อย่างไร้ขีดจำกัด

^{๙๗} ดร. วิทย์เที่ยงบรรณธรรม, ตำรายาเสพติด, (กรุงเทพฯ : โอ.เอส.พรินต์ติ้งเฮาส์, ๒๕๓๑), หน้า๖๓.

^{๙๘} แสงจันทร์งาม, พุทธศาสนวิทยา, (กรุงเทพมหานคร : บรรณาการ, ๒๕๑๒), หน้า๑๕๕.

^{๙๙} **ความต้องการ** หมายถึง กิเลสประเภทตัณหาซึ่งความต้องการนั้นจะเป็นฝ่ายดีที่เรียกว่า “ฉันทะ” ก็ตาม หรือเป็นฝ่ายไม่ดีที่เรียกว่า “ตัณหา” ก็ตามอ้างอิงใน ส.นิ.อ.(บาลี) ๑/๒๐, ๗ ; ขุ.ป.อ.(บาลี) ๑๔๑-๑๔๒ ; อภิ.สง.อ.(บาลี) ๕๒๗ ; วิสุทธิ.มหาฎีกา.(บาลี) ๑/๒๔๑, ๓/๓๖๖; พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่๗ (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า๔๘๕-๕๒๘) แต่ความต้องการของปุถุชนจัดเป็นกิเลสทั้งสิ้น เพราะเหตุว่ายังเจือปนด้วยกิเลสระดับต่าง ๆ ไม่มากนักน้อย หรือขึ้นชื่อว่าความต้องการของสัตว์ที่ยังเป็นไปในภูมิ๓ (กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ) ยังคงเป็นความต้องการที่อิงอยู่บนพื้นฐานของอาสวะกิเลสอ้างอิงใน วิ.อ. (บาลี) ๑๕๔-๑๕๕; ที.สี.อ. ๖๓/๑๐๗; ม.ม.อ. ๓๐๖/๑๓๗, ๓๗๔/๑๙๕; ม.ม.อ. ๑๑๑/๙๖; ม.ม.อ. ๑๙๑/๑๑๘; ส.นิ.อ. ๙๑/๑๔๙, ๙๓/๑๕๐, ๒๔๘/๒๘๓, ๓๑๒/๓๐๘; ส.สพ.อ. ๒๔๖/๑๒๔, ๔๓๑/๑๙๔, ๑๒๕๒/๓๓๗; ขุ.วิ.อ. ๗/๑๒, ๒๔๒/๑๒๘; ขุ.เถร.อ. ๑/๗๔/๒๕๗; ขุ.จู.อ. ๑๘/๑๙, ๘๑/๕๓; ขุ.ม.อ.๑/๒๕, ๕/๕๙, ๘/๑๐๕, ๑๐/๑๒๓; ขุ.ป.อ. ๑/๖๙, ๘๐/๑๐๐, ๑๖๖/๓๔๘; อภิ.วิ.อ. ๓๙๑/๓๑๑; อภิ.สง.อ.(บาลี) ๓๓๗/๒๑๖-๒๑๗, ๔๔๖/๒๘๖, ๕๓๙/๓๐๒, ๕๔๒/๓๐๗; วิสุทธิ.มหาฎีกา. ๑๖๘/๒๓๙). อนึ่ง คำทั้ง๒นั้น (ตัณหากับฉันทะ) โดยทั่วไปเป็นไวยากรณ์กัน (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, หน้า๔๘๗.

^{๑๐๐} หลวงวิจิตรวาทการ, **กุศโลบายสร้างความยิ่งใหญ่**, พิมพ์ครั้งที่พิเศษ, (กรุงเทพฯ : สารมวชน, ๒๕๓๕), หน้า๑๘๒.

๒) ความเจริญภายในหมายถึงความเจริญทางจิตใจหรือพัฒนาการทางจิตขั้นสูงที่ทำให้มนุษย์ประสบกับความสุขที่แท้และยั่งยืนความต้องการที่ทำให้เกิดความเจริญดังกล่าว เช่นความต้องการพ้นทุกข์ของเจ้าชายสิทธัตถะนำไปสู่การแสวงหาและทรงค้นพบทางพ้นทุกข์ในที่สุดความต้องการนางเทพอัปสรของนันทกุมารคือแรงบันดาลใจที่นำไปสู่การปฏิบัติธรรมจนบรรลุอรหัตผลหรือความต้องการราชสมบัติของราหุลราชกุมารในฐานะทรงเป็นรัชทายาทโดยธรรมนำไปสู่การบรรพชาเป็นสามเณรองค์แรกในพุทธศาสนาจนกระทั่งท่านสามารถบรรลุธรรมได้เป็นทายาททางธรรมของพระพุทธเจ้าในโอกาสต่อมา กรณีดังกล่าวนี้ชี้ให้เห็นว่าความต้องการด้านดี (ตัณหาด้านดี)^{๑๐๑}คือจุดเริ่มต้นเพื่อพัฒนาไปสู่ความเจริญขั้นต่อไป แต่กรณีนี้ได้หมายความว่าความดีความชั่วเป็นปัจจัยของกันและกันได้^{๑๐๒} หรือความดีความชั่วหาเป็นปัจจัยของกันและกันไม่ได้^{๑๐๓} เพียงชี้ให้เห็นว่าความต้องการระดับโลกียะเป็นบันไดขั้นต้นที่ทำให้เกิดการก้าวขึ้นสู่บันไดขั้นสูงคือโลกุตระ อันเป็นการอาศัยความต้องการในตอนต้นเพื่อหมดความต้องการในตอนท้าย หรือการอาศัยตัณหาละตัณหา ดังพุทธพจน์ว่า “ ‘ กายนี้เกิดขึ้นเพราะตัณหา บุคคลอาศัยตัณหาแล้วพึงละตัณหาเสีย ‘ เพราะอาศัยเหตุอะไรเราจึงกล่าวไวเช่นนั้น นองหญิงภิกษุในธรรมวินัยนี้พึงกล่าวว่า ‘ ภิกษุชื่อนี้ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ^{๑๐๔} อันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ’ เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า ‘ เมื่อไรหนอ แม้เราก็จักทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ’ เธออาศัยตัณหาแล้วภายหลังจึงละตัณหาเสียได้”^{๑๐๕} นั่นเอง

อรรถกถาท่านอธิบายว่า “ ตัณหา (อาศัยตัณหา) ในที่นี้หมายถึงตัณหาปัจจุบัน ซึ่งเกิดขึ้นขณะนี้ ที่เกิดขึ้นแก่ผู้ให้ความอยากเกิดขึ้นในวิโมกข์อันยอดเยี่ยม^{๑๐๖} ส่วนคำว่า ตัณหา (ละตัณหา) ในที่นี้หมายถึงตัณหาที่เป็นมูลรากในวัฏฏะ”^{๑๐๗}

บทบาทการทำลาย : กิเลสที่มีบทบาทสำคัญในการทำลายล้างสิ่งต่างๆคือกิเลสตระกูลโทสะซึ่งกิเลสที่จัดอยู่ในตระกูลนี้ได้แก่ ปฏิมะ โกธะ โทสะ อุปนาหะพยาบาทวิหิงสา ฯลฯ กิเลสเหล่านี้ก่อความเสียหาย กล่าวคือ

^{๑๐๑} ตัณหาด้านดี เรียกว่า “ธรรมตัณหา” อ้างใน ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๒/๑๐, ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๖๗/๑๒, ๖๗๖/๒๖๔.

^{๑๐๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๑๘๖-๑๘๗.

^{๑๐๓} ศ.ดร. สมภารพรมหา, พุทธศาสนากับปัญหาจริยศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร : สารมวลชน, ๒๕๓๕), หน้า ๖๑-๖๒.

^{๑๐๔} เจโตวิมุตติ หมายถึงผลสมาธิ ฯ ปัญญาวิมุตติ หมายถึงผลปัญญา อ้างใน อง.ติก.อ. (บาลี) ๓๒/๑๒/๘๔.

^{๑๐๕} ดูรายละเอียดใน อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๕๙/๒๒๐-๒๒๑.

^{๑๐๖} อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๕๙/๓๘๕, อง.จตุกก.ฎีกา. (บาลี) ๒/๑๕๙/๔๒๒.

^{๑๐๗} อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๕๙/๓๘๕.

๑) ความเสียหายภายนอกหมายถึงความเสียหายต่อชีวิตและทรัพย์สินเหตุการณ์ความรุนแรงในสังคมโลกเป็นต้นว่าการก่อการร้ายในอเมริกาเหตุการณ์ระเบิดพลีชีพของชาวปาเลสไตน์การก่อวินาศกรรมบนเกาะบาห์ลีสงครามระหว่างสหรัฐกับอิรัก ฯลฯ พฤติกรรมดังกล่าวคือภาพสะท้อนของกิเลสตระกูลโทสะที่บุคคลไม่อาจควบคุมหรือกำกับขอบเขตให้อยู่ในวงจำกัดจนนำไปสู่ความเสียหายนานาประการความเสียหายดังกล่าวเป็นผลต่อเนื่องมาจากความเสียหายภายใน

๒) ความเสียหายภายในหมายถึงความทรุดโทรมทางจิตอันเป็นจุดเริ่มต้นที่นำไปสู่ความเสียหายภายนอกดังกล่าว จิตที่ถูกกิเลสตระกูลนี้ครอบงำย่อมเกิดความทุกข์ภายในเช่นคับแค้นใจ กระวนกระวายใจเสียความรู้สึก อันเป็นเหตุให้ความสงบสุขไม่เกิดขึ้นภายในใจ

บทบาทการสนับสนุน กิเลสที่มีส่วนร่วมในการสนับสนุนการสร้างและการทำลายคือกิเลสตระกูลโมหะ กิเลสที่จัดอยู่ในตระกูลนี้ได้แก่วิจิฉิฉามหะปมาหะมานะ ฯลฯ โดยมีส่วนร่วมในการสนับสนุน กล่าวคือ

๑) สนับสนุนการสร้าง หมายถึงความมีส่วนร่วมในการสร้างของกิเลสตระกูลโลภะเช่นแนวคิดเปิดบ่อนกาสิโนที่ถูกกฎหมายในประเทศไทย สิ่งดังกล่าวจะมีประโยชน์แค่ไหนหรือไม่ก็ตามคงเกิดจากแรงผลักดันของกิเลสตระกูลโมหะทั้งสิ้น เพราะมีโมหะเป็นฐานความคิด

๒) สนับสนุนการทำลาย หมายถึงความมีส่วนร่วมในการทำลายของกิเลสตระกูลโทสะเช่นสงครามโลกการทดลองอาวุธนิวเคลียร์สิ่งเหล่านี้ล้วนเกิดจากแรงผลักดันของกิเลสตระกูลโมหะทั้งสิ้น

กิเลสตระกูลโมหะเป็นกิเลสสกุลเดียวกับประธานกิเลส (อวิชชา) ซึ่งเป็นบ่อเกิดและเป็นพลังสนับสนุนของกิเลสตระกูลโลภะและโทสะกล่าวคือการกระทำอกุศลกรรมทุกชนิดจะมีโมหะมูลจิตเกิดร่วมด้วยเสมอ เพราะโมหะเป็นรากเหง้าของบาปอกุศลทั้งปวง โดยแฝงตัวอยู่ในการทำความชั่วทุกชนิด โมหะมูลจิตนี้เองเป็นเหตุหนุนให้จิตเกิดโลภะบ้าง เกิดโทสะบ้าง ตามอารมณ์ที่น่ายินดีและไม่ที่น่ายินดี^{๑๐๘} ดังนั้น กิเลสตระกูลนี้จึงมีโทษมากและทำลายยาก

สรุปว่ากิเลสมีบทบาทในการสร้าง การทำลาย และการสนับสนุนคือการสร้างเป็นหน้าที่ของกิเลสตระกูลโลภะการทำลายเป็นหน้าที่ของกิเลสตระกูลโทสะส่วนกิเลสตระกูลโมหะมีหน้าที่สนับสนุนการสร้างและการทำลายของกิเลสสองตระกูลนั้น

กระบวนการเกิดของกิเลส : กระบวนการคือปรากฏการณ์ธรรมชาติที่ค่อยๆ เปลี่ยนแปลงอย่างมีระเบียบไปสู่ผลอย่างหนึ่ง^{๑๐๙} หลักปฏิจจนสมุบาทแสดงกระบวนการเกิดดับแห่งชีวิตและความทุกข์ของบุคคล ซึ่งเป็นไปแบบสัมพันธ์กันเป็นระบบวงจรที่ไม่มีจุดเริ่มต้นและจุดจบ กระบวนการธรรมดังกล่าวนี้ ได้แก่อวิชชาสังขารวิญญาณนามรูปสฬายตนะผัสสะเวทนาตัณหาอุปาทานภพชาติขรามรณะโสกะปริเทวะทุกขโทมนัสและอุปายาส^{๑๑๐} ส่วนกระบวนการเกิดของกิเลสตกอยู่

^{๑๐๘} พระศรีวิสุทธิกวี (พิจิตรฐิตวณโณ), *จิตวิทยาในพระอภิธรรม*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๒๙.

^{๑๐๙} ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕*, หน้า ๓๔.

^{๑๑๐} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๑-๒.

ภายใต้กฎปฏิจกสมุบาทอันเป็นไปตามกฎที่ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมีเพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด”^{๑๑๑} อย่างไรก็ตามการแสดงกระบวนการธรรมสลายเกิด (สมุทัยวาร) บางส่วนตามหลักปฏิจกสมุบาทโดยเริ่มต้นที่ “สหายตนะ” ถึง “อุปาทาน” จะทำให้เห็นกระบวนการเกิดของกิเลสได้ดีคือ :

- สหายตนะประกอบด้วย อายนตะภายใน (แดนรับรู้ภายใน) ๖ ได้แก่ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจอายตนะภายนอก (สิ่งเร้า) ๖ ได้แก่รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และ ธรรมารมณ์
- ผัสสะ การกระทบกันระหว่างอายนตะภายในกับอายตนะภายนอก ทำให้กระบวนการรับรู้ารมณ์ต่าง ๆ ดำเนินไป
- เวทนาเกิดความรู้สึกเป็นสุข (สุขเวทนา) เป็นทุกข์ (ทุกข์เวทนา) หรือรู้สึกเฉย ๆ (อทุกขมสุขเวทนา)
- ตัณหา เกิดความต้องการอารมณ์ทางประสาทสัมผัสที่น่ายินดี (กามตัณหา) ความต้องการคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น (ภวตัณหา) หรือเบื่อหน่ายกับความจำเจ (วิภวตัณหา)
- อุปาทานเกิดความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งนั้น ๆ

อนึ่ง การนำเอาระบบการผลิตสินค้าหรือบริการมาอธิบายกระบวนการเกิดของกิเลสตามหลักการข้างต้นนี้จะทำให้เห็นขั้นตอนการเกิดขึ้นของกิเลสชัดเจนขึ้นกล่าวคือ ระบบการผลิตประกอบด้วย๓ส่วนหลัก ได้แก่ ปัจจัยการผลิต (input) กระบวนการเปลี่ยนแปลง (conversion process) ผลผลิตหรือบริการ (output)^{๑๑๒} หลักการนี้ เมื่อนำมาพิจารณากระบวนการเกิดของกิเลส โดยเริ่มตั้งแต่สหายตนะจนถึงอุปาทาน จะได้ดังนี้คือ สหายตนะภายในและภายนอก (input) นำไปสู่ ผัสสะและเวทนา (conversion process) ก่อให้เกิดผลลัพธ์คือตัณหาและอุปาทาน (output) อย่างไรก็ตาม ตามหลักปฏิจกสมุบาทตัณหากับอุปาทานยังมีใช้จุดสุดท้ายในกระบวนการเกิดของกิเลสเพราะกิเลสทั้ง๒นั้นยังคงเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดผลคือภพชาติ ชรา ฯลฯ จนกระทั่งอวิชชาอีกต่อไปเป็นวัฏจักรโดยไม่มีที่สิ้นสุด ความจริงกระบวนการเกิดของกิเลสคือกระบวนการธรรมที่เป็นไปแบบต่อเนื่องสัมพันธ์กันตามเหตุปัจจัยอันอิงอาศัยกันและกันโดยมีจุดเกิดทางประสาทสัมผัส (ทางทวารทั้ง๖มีจักขุทวารเป็นต้น) ตัวอย่างกิเลสเกิดจากประสาทสัมผัสทางตา เช่นนายทุนทองพุ่มพูน (นามสมมุติ) เป็นที่ทราบกันดีว่ามีสุขภาพร่างกายสมบูรณ์ (อายตนะภายในบริบูรณ์) มาวันหนึ่ง เขาไปเที่ยวห้างสรรพสินค้าแห่งหนึ่ง ขณะกำลังเดินอยู่สายตาเหลือบไปเห็น (ผัสสะเกิด) โทรศัพท์มือถือรุ่นใหม่เครื่องหนึ่ง (อายตนะภายนอกหรือสิ่งเร้า) วางอยู่ในตู้กระจกเขารู้สึกพอใจในรูปรทรงของโทรศัพท์เครื่องนั้น (สุขเวทนาเกิด) แล้วเกิดความอยากเพื่อครอบครองเป็นเจ้าของ (กามตัณหาเกิด) จึงตัดสินใจซื้อ จากนั้นความยึดมั่นถือมั่นว่า “ข้าพเจ้าเป็นเจ้าของโทรศัพท์” ก็เกิดขึ้น (อุปาทานเกิด)

^{๑๑๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๔/๔๓๘.

^{๑๑๒} มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช , ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับการบริหาร, (นนทบุรี : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๔๑), หน้า๒๐๒.

สรุปว่ากระบวนการเกิดของกิเลสคือกระบวนการธรรมที่เป็นไปอย่างต่อเนื่องในรูปกระแสแห่งความเป็นเหตุปัจจัยของกันและกันมีลักษณะสัมพันธ์กับอารมณ์หรือสิ่งเร้าแบบเป็นระบบวงจรโดยไม่มีจุดเริ่มต้นและจุดจบ

๓.๒ วิเคราะห์ขันธมาร (มารคือขันธ) ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก นิพนธ์ไว้ว่า ขันธมาร มารคือขันธ ขันธก็คือขันธ ๕ อันได้แก่ขันธคือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ย่อลงก็เป็นนามขันธรูปขันธหรือที่เรียกว่านามรูป กล่าวโดยย่อก็คือกายใจของทุกๆ คนนี้เอง ได้ชื่อว่าเป็นมารที่แปลว่าผู้ทำให้ตาย หรือผู้ทำลาย

กิเลสมาร มารคือกิเลสที่แปลว่าเครื่องเศร้าหมองจิตอันได้แก่กิเลสกองราคะหรือโลภะ โทสะโมหะเป็นต้นบรรดาที่เป็นเครื่องเศร้าหมองจิตทั้งหมด ทั้งที่เป็นอย่างหยาบอย่างกลางอย่างละเอียดได้ชื่อว่าเป็นมาร คือเป็นผู้ทำให้ตาย หรือทำลาย^{๑๑๓}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) กล่าวไว้ว่า ขันธมาร (the Mara of the aggregates) มารคือเบญจขันธ, ขันธ ๕ เป็นมารเพราะเป็นสภาพอันปัจจัยปรุงแต่ง มีความขัดแย้งกันเองอยู่ภายในไม่มั่นคงทนนาน เป็นภาระในการบริหาร ทั้งแปรปรวนเสื่อมโทรมไปเพราะชรา พยาธิเป็นต้นล้วนรอนโอกาสมิให้บุคคลทำกิจหน้าที่ หรือบำเพ็ญคุณความดีได้เต็มปรารภนา อย่างแรงอาจถึงกับพรากโอกาสนั้นโดยสิ้นเชิง^{๑๑๔}

ขันธมารคือขันธ ๕ ได้แก่ รูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญาณขันธ ขันธ เป็นบัญญัติที่แสดงให้เห็นถึงปรมัตถธรรม ขันธเป็นสิ่งที่จริงจริงจริงซึ่งความว่างเปล่าเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ไม่กลับมาอีกเลย ซึ่งได้แก่ จิต เจตสิกและรูป ไม่พ้นไปจากสภาพธรรมที่กำลังปรากฏอยู่ขณะนี้ ไม่พ้นไปจากชีวิตประจำวันเลยทุกๆ ขณะของชีวิตที่เกิดขึ้นต้องเห็น ได้ยินและก็นึก คิด แท้ที่จริงก็เป็นเพียงจิต เจตสิก และรูปที่เกิดดับสืบต่อกันไปไม่เคยขาดสายขณะนี้ เป็นสังสารวัฏฏ์เกิดขึ้นมาเห็น ได้ยิน และก็นึกไปตามนิमित สันฐานของสิ่งที่ปรากฏ ไปเป็นเรื่องราวต่างๆ มากมายเป็นโลกทั้ง ๖ โลกทางตา โลกทางหูด้วยความไม่รู้ ทุกๆ ขณะจิตที่เกิดดับสืบต่อ ที่เรียกกันว่าชีวิต ที่แท้เป็นเพียงจิต เจตสิก และรูปที่เกิดดับสืบต่อไม่มีที่สิ้นสุดภพแล้วภพเล่าที่ต้องเกิดขึ้นมาเพื่อที่จะเห็น ได้ยินน่าเบื่อไหม เป็นทุกข์ไหมเพื่อที่จะต้องเห็นอีกได้ยินอีกไม่มีที่สิ้นสุด ไม่ใช่เป็นสิ่งที่น่ายินดี ไม่เป็นความดี ไม่เป็นความเจริญขันธมาร

แนวคิดด้วยขันธได้ชื่อว่ามี (ขันธมาร) ในพระสูตรต้นตปิฎก

มาร ความหมายถึงทำให้ตาย ขัดขวางไม่ให้ความดีเจริญ ข้าศึกทั้งปวงแต่ขันธก็ทำหน้าที่ของขันธตามเหตุตามปัจจัย และเกิดดับตามเหตุตามปัจจัยแต่ขันธกลายเป็นมาร เพราะว่า การเกิดดับตามปกติ ก่อนอื่นต้องเข้าใจก่อนครั้นว่าที่เราบัญญัติว่าตายทั้งที่เป็นคนหรือสัตว์ตายเพราะมีอะไร

^{๑๑๓} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก วัดบวรนิเวศวิหาร คัดจากเทพธรรมอภิมหาจิต ข้อความสมบูรณ์ โดย อนิสร โพธิทองคำ บรรณาธิการ, **มาร ๕**, (ออนไลน์), แหล่งข้อมูล : <http://www.dharma gateway.com/monk/preach/somdej/sd-๑๔๙.htm> (๒ ธันวาคม ๒๕๕๙)

^{๑๑๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์**, หน้า ๑๗๓.

จึงมีการตาย เพราะมีอะไรจึงบัญญัติว่ามีสัตว์ บุคคลที่ต้องตาย หากไม่มีสภาพธรรมแล้วจะไม่มี การเกิด เมื่อไม่มีการเกิด การตายก็มีไม่ได้ เมื่อไม่มีการตาย ก็ไม่มีมารที่หมาย ถึง การทำให้ตายได้เลย เพราะฉะนั้นสภาพธรรมที่มีจริงนั่นก็คือขั้นที่เป็นนามธรรมและรูปธรรมจึงเป็นมาร

ที่เรียกว่าขันธมารเพราะมีขั้นหรือมีสภาพธรรมจึงการเกิดขึ้นและดับไปของสภาพธรรม ขณะที่ดับไปก็ชื่อว่าตายที่เรียกว่าขณิกมรณะนั้นเอง ขั้นจึงเป็นมารคือทำให้ตายขณะที่ดับไป

จริงอยู่ขั้นก็ทำหน้าที่ของขั้นตามเหตุตามปัจจัย และก็เกิดดับตามเหตุตามปัจจัยแต่ ตราบใดที่ยังมีขั้นเกิดดับสืบต่ออยู่สังสารวัฏฏ์ก็ไม่วันจบสิ้นไปได้ ก็ชื่อว่ามีมาร เพราะมีขั้นอยู่ เมื่อ มีขั้นอยู่ก็มีทุกขอยู่ตราบนั้น หนทางเดียวคืออบรมเจริญปัญญาจนกว่าอรหัตตมรรคเกิด ดับกิเลส หมดสิ้นเป็นสมุจเฉท ดับขันธปริณิพพานจึงจะไม่มีขั้นเกิดขึ้นอีก ตราบใดที่ยังมีขั้นอยู่ ก็จะติดข้อง จนกว่าจะมีปัญญา

อีกนัยหนึ่งตามที่กล่าวมาเพราะมีขั้นจึงเป็นบัญญัติว่าตาย สัตว์ บุคคลตายที่เป็นสมมติ มรณะ ขั้นจึงเป็นมารที่เป็นขันธมารด้วยเหตุผลสองประการตามที่กล่าวมา ซึ่งในพระไตรปิฎกท่าน พระราชนิพนธ์ถามพระพุทธเจ้าว่า ที่เรียกว่ามารคืออะไร พระพุทธเจ้าทรงแสดง ไว้ใน พระ สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค มารสูตรว่า “ท่านพระราชนิพนธ์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ ประทับ ถวายอภิวาทแล้วนั่ง ณ ที่สมควร ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ที่ พระองค์ตรัสว่า ‘มาร มาร’ ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอพระองค์จึงตรัสว่า ‘มาร’”พระผู้มีพระภาคตรัส ตอบว่า “ราชนิพนธ์ เมื่อมีรูป จึงมีมาร มีผู้ทำให้ตายหรือมีผู้ตาย เพราะฉะนั้น เธอจงเห็นรูปว่า ‘เป็นมาร เป็นผู้ทำให้ตาย เป็นผู้ตายเป็นโรค เป็นดุจหัวผี เป็นดุจลูกศร เป็นของลำบาก เป็นเหตุเกิดแห่งของ ลำบาก’ บุคคลเหล่าใดเห็นรูปนั้นอย่างนี้ บุคคลเหล่านั้นชื่อว่าย่อมเห็นชอบเมื่อมีเวทนา ฯลฯเมื่อมี สัญญา...เมื่อมีสังขาร ...เมื่อมีวิญญาณ จึงมีมาร มีผู้ทำให้ตาย หรือมีผู้ตาย เพราะฉะนั้น เธอจงเห็น วิญญาณว่า ‘เป็นมาร เป็นผู้ทำให้ตาย เป็นผู้ตาย เป็นโรค เป็นดุจหัวผีเป็นดุจลูกศร เป็นของลำบาก เป็นเหตุเกิดแห่งของลำบาก ’ บุคคลเหล่าใดเห็นวิญญาณนั้นอย่างนี้ บุคคลเหล่านั้นชื่อว่าย่อม เห็นชอบ” “ก็ความเห็นชอบมีประโยชน์อย่างไร พระพุทธเจ้าข้า ” “ราชนิพนธ์ ความเห็นชอบมีประโยชน์ทำ ให้เบื่อหน่าย” “ก็ความเบื่อหน่ายมีประโยชน์อย่างไร พระพุทธเจ้าข้า ” “ความเบื่อหน่ายมีประโยชน์ทำ ให้คลายกำหนด ” “ก็ความคลายกำหนดมีประโยชน์อย่างไร พระพุทธเจ้าข้า ” “ความคลายกำหนดมี ประโยชน์ทำให้หลุดพ้น ” “ก็ความหลุดพ้นมีประโยชน์อย่างไร พระพุทธเจ้าข้า ” “ความหลุดพ้นมี ประโยชน์ทำให้นิพพาน ” “ก็นิพพานเล่ามีประโยชน์อย่างไร พระพุทธเจ้าข้า ” “ราชนิพนธ์ เธอถามมาก เกินไปแล้ว เธอไม่อาจกำหนดขอบเขตของปัญหาได้เพราะกุลบุตรย่อมอยู่ประพาศพรหมจรรย์ที่ยัง ลงสู่निพพาน มินิพพานเป็นจุดมุ่งหมาย มินิพพานเป็นที่สุด”^{๑๑๕}

ความหมายของขั้น ๕

คำว่า “ขั้น” หมายความว่า สิ่งที่เป็นกลุ่ม เป็นกอง หรือเป็นพวกๆ

^{๑๑๕} ส.ช. (ไทย) ๑๓/๑๖๐/๑๕๓/๑๕๔.

ขั้น ๕ หรือ เบญจขั้น กองแห่งรูปธรรมและนามธรรม ๕ หมวด ที่ประชุมกันเข้าเป็นหน่วยรวม ซึ่งบัญญัติเรียกว่า สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เป็นต้น, ส่วนประกอบ ๕ อย่างที่รวมเข้าเป็นชีวิต

- รูปขั้น (corporeality)กองรูป, ส่วนที่เป็นรูป, ร่างกาย พุติกรรม และคุณสมบัติต่างๆ ของส่วนที่เป็นร่างกาย, ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด, สิ่งที่เป็นร่างพร้อมทั้งคุณและอาการ

- เวทนาขั้น (feeling; sensation)กองเวทนา, ส่วนที่เป็นการเสวยอารมณ์, ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉยๆ

- สัญญาขั้น (perception)กองสัญญา, ส่วนที่เป็นความกำหนดหมาย, ความกำหนดได้หมายรู้ในอารมณ์ ๖ เช่นว่า ขาว เขียว ดำ แดง เป็นต้น

- สังขารขั้น (mental formations; volitional activities)กองสังขาร, ส่วนที่เป็นความปรุงแต่ง, สภาพที่ปรุงแต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือเป็นกลางๆ, คุณสมบัติต่างๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำที่ปรุงแต่งคุณภาพของจิต ให้เป็นกุศล อกุศล อัปายากฤต

- วิญญาณขั้น (consciousness)กองวิญญาณ, ส่วนที่เป็นความรู้แจ้งอารมณ์, ความรู้ อารมณ์ทางอายตนะทั้ง ๖ มีการเห็น การได้ยิน เป็นต้น ได้แก่ วิญญาณ ๖

ขั้น ๕ นี้ ย่อลงมาเป็น ๒ คือ นาม และ รูป; รูปขั้นจัดเป็นรูป, ๔ ขั้น นอกนั้นเป็นนาม. อีกอย่างหนึ่ง จัดเข้าในปรมัตถธรรม ๔ : วิญญาณขั้นเป็น จิต, เวทนาขั้น สัญญาขั้น และสังขารขั้น เป็น เจตสิก, รูปขั้น เป็น รูป, ส่วน นิพพาน เป็นขั้นวิมุตติ คือ พ้นจากขั้น ๕^{๑๑๖}

ขั้น ๕ จึงหมายถึง กองแห่งรูปธรรมและนามธรรม ๕ หมวด ที่ประชุมกันเข้าเป็นหน่วยรวม ซึ่งบัญญัติเรียกว่า สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา สิ่งที่ยกกันไว้เป็นกลุ่ม เป็นกอง หรือเป็นพวกๆ จำนวน ๕ อย่างนั้น คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยส่วนรูปเป็นรูปขั้น อีก ๔ อย่าง คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นนามขั้น

หรือจัดเป็น ๓ อย่างก็ได้ คือ เป็น จิต เจตสิก (สิ่งที่เกิดกับจิต อยู่กับจิต) และรูป วิญญาณ เป็นจิต, เวทนา สัญญา สังขาร เป็นเจตสิก, รูป เป็นรูป

ธรรมชาติของขั้น ๕

ขั้น ๕ หรือรูปและนาม เป็นองค์ประกอบที่ให้สัตว์เวียนว่ายอยู่ในภพ ๓ ไม่ว่าจะเกิดเป็นมนุษย์ หรือแม้ละจากโลกนี้ไปเป็นเทวดา พรหม อรูปพรหม ก็ล้วนประกอบด้วยขั้น ๕ แม้แต่ไปเกิดในอบายภูมิ เป็นสัตว์นรก เปรต อสุรกาย สัตว์เดรัจฉาน หรือแม้แต่สัตว์นรกในโลกันต์ ก็ประกอบด้วยขั้น ๕

สัตว์ที่เวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารล้วนประกอบด้วยขั้นทั้งสิ้น แต่แตกต่างกันที่ ความสะดวกและความประณีตของรูปและนามเท่านั้น ซึ่งธรรมชาติของขั้น ๕ มีดังนี้

^{๑๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๖๒.

๑.มีการเกิด - ดับ อยู่ตลอดเวลาเนื่องจากรูปลักษณ์และนามนี้ มีการเกิดและดับอยู่ตลอดเวลา ทำให้ชั้น ๕ มีลักษณะเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุและปัจจัยต่างๆ ตลอดเวลา มีความเสื่อมอยู่ ดังนั้น แม้แต่รูปเอง ก็มีธรรมชาติเสื่อมอยู่ตลอดเวลา ส่วนนามชั้นทั้ง ๔ ก็มีการเกิดดับตลอดเวลาด้วยเช่นกัน

๒.มีสภาวะเป็นไตรลักษณ์ คือ เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาเนื่องจากชั้น ๕ มีลักษณะเปลี่ยนแปลงตลอดจากเหตุปัจจัยที่เข้ามา ทำให้มีสภาวะที่ไม่เที่ยง และเพราะเหตุที่ชั้น ๕ มีความเสื่อมอยู่ตลอดเวลา ทำให้เป็นทุกข์ ทั้งทุกข์ทางกาย ทุกข์ทางใจ สลับไปมาตลอด ซึ่งเราไม่สามารถบังคับบัญชาให้ชั้น ๕ ไม่เสื่อม หรือให้ชั้น ๕ นี้คงสภาวะเดิมได้ ดังนั้นจึงเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตนของเรา

องค์ประกอบของชั้น ๕

ชั้น มีองค์ประกอบอยู่ ๕ อย่าง ดังต่อไปนี้

รูปชั้น คือ กองแห่งธรรมชาติที่จะต้องแตกสลายไปด้วยเหตุต่างๆ มีหนาวและร้อนเป็นต้น เช่น หนาวจัด เย็นจัด จนเกินขีด หรือถูกร้อนจนเกินขีด ย่อมแตกสลายไป

รูป คือ สิ่งที่ได้เห็นได้ด้วยตาบ้าง เห็นไม่ได้ด้วยตาบ้าง ซึ่งก็คือร่างกายและสิ่งที่อาศัย เกิดจากกาย รูปบางอย่างเป็นรูปทิพย์ มีความละเอียดมาก เห็นได้ด้วยตาทิพย์ เช่น รูปของเทวดา พรหม เป็นต้น

รูป หรือร่างกาย มีส่วนประกอบที่สำคัญ ๒ อย่าง คือ มหาภูตรูป และอุปาทายรูป

๑. **มหาภูตรูป** ^{๑๑๗} แปลว่า รูปที่เป็นใหญ่ปรากฏชัดเจน ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม

ลักษณะของธาตุทั้ง ๔ คือ

- ธาตุดิน มีลักษณะ แข็ง
- ธาตุน้ำ มีลักษณะ ไหลหรือเกาะกุม
- ธาตุไฟ มีลักษณะ ร้อนและเย็น มี ๕ อย่าง ได้แก่

๑.อุสมาเตโช มีประจำอยู่ในร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย

๒.สนตปนเตโช มีความร้อนมาก

๓.ทหนเตโช มีความร้อนสูงจัด สามารถเผาผลาญร่างกายให้วิปริตได้

๔.ชิรณเตโช ทำให้ร่างกายทรุดโทรมแก่ลง

๕.ปจกเตโช ทำหน้าที่ย่อยอาหาร^{๑๑๘}

^{๑๑๗} วิจารณ์. (ไทย) ๒๕๙. มจร.

^{๑๑๘} ผศ.ดร.ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ, พุทธจิตวิทยาว่าด้วย รูปและนิพพาน, (พิษณุโลก : โฟกัสการพิมพ์, ๒๕๕๗), หน้า ๒๖.

ธาตุลม มีลักษณะ เครื่องตั้งและเคลื่อนไหว มี ๖ อย่าง ได้แก่

๑. อุทฺธกมวาโย ลมที่พัดขึ้นสู่เบื้องบน
๒. อโรคมวาโย ลมที่พัดลงสู่เบื้องล่าง
๓. กุจฺฉิภูฏวาโย ลมที่พัดอยู่ในช่องท้อง
๔. โภฏฐาสยวาโย ลมที่พัดอยู่ในลำไส้ใหญ่
๕. องคมกฺคานุสาร์วาโย ลมที่พัดอยู่ทั่วร่างกาย
๖. อสฺสาสปสฺสาสวาโย ลมหายใจเข้าออก^{๑๑๙}

ซึ่งลักษณะและหน้าที่ของธาตุ ๔ ได้กล่าวไว้แล้วในเรื่องจตุธาตุวัตถาน

๒. อุปาทายรูป^{๑๒๐} หมายถึง รูปที่อาศัยมหาภูตรูปเกิด(คุณสมบัติที่มีอยู่ในรูป) ถ้าไม่มีมหาภูตรูป อุปาทายรูปก็มีไม่ได้

อุปาทายรูป ๒๔ ประกอบด้วย จักขุปสาท โสตปสาท ฆานปสาท ชิวหาปสาท กายปสาท ภูปารมณฺ์ สัททารมณฺ์ คันธารมณฺ์ รสารมณฺ์ อิตถิภาวะ ปรุสภาวะ หทยรูป ชีวีตรูป อาหารรูป กายวิญญูติ วจิวินญูติ ปริจเนทรูป รูปสพฺพตา รูปมฺพฺพตา รูปกัมมณฺญูตา อุปจยรูป รูปสันตติ รูปชเรตา รูปอนิจจตา แต่ละอย่างสามารถแบ่งเป็นหมวดได้ดังนี้

ปสาทรูป ๕ คือ รูปที่เป็นประสาทสำหรับรับอารมณ์ ได้แก่

๑. จักขุปสาทรูป คือ ประสาทตา เป็นอวัยวะที่เห็นรูป เมื่อรูปกระทบอวัยวะนี้จะเกิดจักขุวิญญาณขึ้น จักขุปสาทที่อาศัยดวงตาซึ่งมีชั้นเนื้อเล็กๆ ๓ ชั้นอยู่รอบๆ ดวงตาดำและตาขาว และตาที่อยู่ในเนื้อเดียว ๕ ชั้นของเนื้อ เลือด ลม เสมหะ และน้ำเหลือง จักขุปสาทมีขนาดเท่าเมล็ดฝืนครึ่ง เมล็ด มีลักษณะคล้ายศิระะเส้นสร้างขึ้นโดยธาตุ ๔ ตามกรรมในอดีต และตั้งอยู่ในที่ซึ่งมีธาตุไฟมากกว่า เรียกว่า จักขุปสาท

๒. โสตปสาทรูป คือ ประสาทหู เป็นอวัยวะที่ฟังเสียง เสียงเมื่อกระทบอวัยวะนี้จะเกิดโสตวิญญาณขึ้น โสตประสาทตั้งอยู่ภายในช่องหูทั้งสอง ที่ปกคลุมด้วยขนสีน้ำตาล อาศัยเยื่อแผ่นมีลักษณะคล้ายๆ ก้านเมล็ดถั่วเขียวซึ่งสร้างขึ้นด้วยธาตุ ๔ ตามกรรมในอดีต และเป็นที่มีอากาศธาตุมากกว่า เรียกว่า โสตปสาท

๓. ฆานปสาทรูป คือ ประสาทจมูก เป็นอวัยวะที่สูดดมกลิ่น เมื่อกลิ่นกระทบอวัยวะนี้จะเกิดฆานวิญญาณขึ้น ฆานประสาทตั้งอยู่ภายในจมูก มีลักษณะคล้ายดอกทองหลาง สร้างขึ้นโดยมหาภูตรูปทั้ง ๔ ตามกรรมในอดีต และตั้งอยู่ในที่ที่มีวาโยธาตุมากกว่า เรียกว่า ฆานปสาท

๔. ชิวหาปสาทรูป คือ ประสาทลิ้น เป็นอวัยวะรู้รส เมื่อรสชาติต่างๆ กระทบกับอวัยวะนี้จะเกิดชิวหาวิญญาณขึ้น ชิวหาปสาทมีลักษณะคล้ายดอกอุบล ซึ่งตั้งอยู่ภายในชั้นเนื้อของลิ้น สร้างขึ้นโดยธาตุทั้ง ๔ ตามกรรมในอดีต และตั้งอยู่ในที่ที่มีวาโยธาตุมากกว่า เรียกว่า ชิวหาปสาท

^{๑๑๙} ผศ.ดร.ประพัฒน์ ศรีภูถกกิจ, พุทธจิตวิทยาว่าด้วย รูปและนิพพาน, หน้า ๒๘.

^{๑๒๐} วิกิาวินี. (ไทย) ๒๕๙. มมร.

๕.กายปสาทรูป คือ ประสาทกาย เป็นอวัยวะที่รู้การกระทบสัมผัสด้วยอวัยวะนี้แล้วกายวิญญานจึงเกิดขึ้น กายประสาทนี้ตั้งอยู่ทั่วๆ ไปในร่างกาย ยกเว้นที่ผม ขน เล็บ ฟัน และส่วนอื่นในร่างกายที่ปราศจากความรู้สึก สร้างขึ้นโดยมหาภูตรูปทั้ง ๔ ตามกรรมในอดีต และตั้งอยู่ในที่ที่มีปฐวีธาตุมากกว่า เรียกว่า กายประสาท

โคจรรูป หรือวิสัยรูป ๔ คือ รูปที่เป็นอารมณ์หรือแดนรับรู้ของอายตนะ ได้แก่

- ๑.วณฺณรูป หรือ รูปสี (รูปารมณฺ)
- ๒.สัทฺทรูป หรือ รูปเสียง (สัททารมณฺ)
- ๓.คันฺธรูป หรือ รูปกลิ่น (คันธารมณฺ)
- ๔.รสรูป หรือ รูปรส (รสารมณฺ)

ภาวรูป๒ คือ รูปที่เป็นภาวะแห่งเพศ ได้แก่

- ๑.อิตถิภาวรูป คือ รูปที่แสดงถึงความเป็นหญิง
- ๒.บุริสภาวรูป คือ รูปที่แสดงถึงความเป็นชาย

หทยรูป ๑ คือ รูปที่เป็นที่ตั้งอาศัยเกิดของจิตและเจตสิก

ชีวิตรูป ๑ คือ รูปที่เป็นชีวิต ได้แก่ รูปที่รักษากลุ่มรูปที่เกิดจากกรรม

อาหารรูป ๑ คือ โอชาที่มีอยู่ในอาหาร

ปริจเฉทรูป ๑ คือ รูปที่กำหนดเทศะ ได้แก่ อากาศธาตุ ช่องว่างระหว่างรูปต่อรูป

วิญญูติรูป ๒ คือ รูปคือการเคลื่อนไหวให้รู้ความหมาย ได้แก่

- ๑.กายวิญญูติรูป ได้แก่ การเคลื่อนไหวกาย
- ๒.วจีวิญญูติรูป ได้แก่ การกล่าววาจา

การรูป ๓ คือ อาการที่ดัดแปลงทำให้แปลกให้พิเศษได้ ได้แก่

- ๑.ลหุตารูป ได้แก่ ความเบาแห่งรูป
- ๒.มทุตารูป ได้แก่ ความอ่อนสลายแห่งรูป
- ๓.กัมมัณฺญุตารูป ได้แก่ ความควรแก่การงาน ความใช้การได้แห่งรูป

ลักษณรูป ๔ คือ รูปที่เป็นลักษณะหรืออาการเป็นเครื่องกำหนด ได้แก่

- ๑.อุปจยรูป คือ ความก่อตัวหรือเติบโตของรูป
- ๒.สันตติรูป คือ ความสืบต่อแห่งรูป
- ๓.ขรตารูป คือ ความทรุดโทรมแห่งรูป

๔.อนิจจตารูป คือ ความปรวนแปรแตกสลายแห่งรูป เมื่อมหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปอาศัยซึ่งกันและกันแล้ว มหาภูตรูป ๔ จึงเกิดขึ้น ถึงแม้ว่าอุปาทายรูปจะเกิดขึ้นเพราะอาศัย

มหาภูตรูป ๔ แต่ว่ามหาภูตรูป ๔ ไม่ได้อาศัยอุปาทายรูปเกิดขึ้น และอุปาทายรูป ถ้าปราศจากมหาภูตรูป ๔ เสียแล้วจะเกิดขึ้นไม่ได้ อุปมาว่าด้วยไม้ ๓ อัน คือ มหาภูตรูป ๔ อุปมาเหมือนไม้ ๓ อันค้ำกัน อุปาทายรูปเกิดขึ้นได้เพราะอาศัยมหาภูตรูป ๔ ควรเปรียบเสมือนเงาที่แผ่กระจายไปโดยไม้ ๓ อันที่ค้ำกันอยู่นี้เป็นความแตกต่างกันระหว่าง รูปทั้ง ๒^{๑๒๑}

เวทนาขันธ หมายถึง การเสวยอารมณ์ การรับอารมณ์ การรู้อารมณ์

เวทนาเมื่อแยกแบ่งได้ ๓ อย่าง คือ

๑.สุขเวทนา เป็นความรู้สึกสุข คือ สบายกาย สบายใจ

๒.ทุกข์เวทนา เป็นความรู้สึกทุกข์ คือ ไม่สบายกาย ไม่สบายใจ

๓.อทุกขมสุขเวทนา เป็นความรู้สึกไม่สุขไม่ทุกข์ เฉยๆ

เวทนาเกิดจากการที่มีวัตถุภายนอกมากระทบประสาทสัมผัสทั้ง ๕ แล้วส่งไปให้ใจ ใจรับเอาไว้แล้วจึงเกิดเป็นความรู้สึกขึ้นมา เช่น มีรูปมากระทบ ประสาทตาส่งไปให้ใจ ใจรับเอาไว้ คือ เห็น เมื่อเห็นแล้วก็เกิดความรู้สึกว่า รูปนี้สวย จึงเกิดความสุขสบายใจ หรือไปเห็นสุนัขเฒ่า หัวตัว จึงไม่สบายใจ เป็นทุกข์ หรือเห็นคนที่หน้าตาธรรมดา จึงเกิดความรู้สึกเฉยๆ

เมื่อมีเสียงมากระทบหู ประสาทหูส่งไปให้ใจ ใจรับเอาไว้ เรียกว่า ได้ยิน เมื่อได้ยินแล้วก็อาจจะสุข เพราะว่าเสียงนั้นเป็นเสียงชม อาจจะทุกข์ เพราะว่าเป็นการตำหนิ อาจจะเฉยๆ เพราะว่าไม่รู้ว่าเขาพูดเรื่องอะไร

เมื่อมีกลิ่นมากระทบจมูก ประสาทจมูกส่งไปให้ใจ ใจก็รับเอาไว้ เรียกว่า ได้กลิ่น เมื่อได้กลิ่นแล้วก็เกิดเวทนา เช่น ถ้าหอมก็เกิดความสุขสบายใจ ถ้าเหม็นก็เกิดความรู้สึกทุกข์ หรือมีกลิ่นนิดๆ หน่อยๆ จึงไม่ได้รู้สึกอะไร เฉยๆ

เมื่อรสมากระทบลิ้น ประสาทลิ้นส่งไปให้ใจ ใจก็รับเอาไว้ เรียกว่า ลิ้มรส เมื่อลิ้มรสก็เกิดเวทนาขึ้นทันที ถ้าอร่อยสุขเวทนาจึงเกิดทันที ถ้าเผ็ดหรือขมปี ทุกขเวทนาจึงเกิดหรือไม่ก็เฉยๆ

เมื่อมีวัตถุมากระทบกาย ประสาทกายส่งไปให้ใจ ใจก็รับเอาไว้ เมื่อรับเอาไว้ก็เกิดเวทนาขึ้นมาว่า เย็น ร้อน อ่อน แข็ง นิ่ง กระด้าง

สัญญาขันธ หมายถึง ความจำได้หมายรู้ คือ จำรูป จำเสียง จำกลิ่น จำรส จำสัมผัส เกิดขึ้นเพราะกลไกการทำงานของใจที่สามารถจำหรือบันทึกข้อมูลไว้ได้ ทั้งภาพ ทั้งเสียง ทั้งกลิ่น ทั้งรส ทั้งสัมผัสทางกาย และบันทึกได้แม้กระทั่งอารมณ์ที่เกิดขึ้นกับใจ พูดง่ายๆ ว่าเพราะใจมีกลไกในการจำ หรือบันทึกข้อมูลได้ จึงเกิดสัญญาความจำได้ หรือระลึกถึง รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส และอารมณ์ที่เคยประสบมาได้

สังขารขันธ หมายถึง ความคิดปรุงแต่ง คือ เมื่อรูปกระทบตา ประสาทตากับเอาไว้ ก่อให้เกิดเวทนา การรับอารมณ์แล้วส่งไปให้ส่วนจำอารมณ์ที่เกิดขึ้น จากนั้นจึงส่งมาให้ส่วนที่ทำหน้าที่คิด ปรุงแต่งจิตให้คิดไปในเรื่องต่างๆ ซึ่งแบ่งเป็น ๓ ประเภท คือ

^{๑๒๑} ดูรายละเอียดในภาววินี. (ไทย) ๒๕๔-๒๖๐. มมร.

๑.ความคิดดี เรียกว่า กุศลสังขาร

๒.ความคิดชั่ว เรียกว่า อกุศลสังขาร

๓.ความคิดไม่ดีไม่ชั่ว เป็นกลางๆ เรียกว่า อัพยาทสังขาร

สังขารชั้นนี้มีความสำคัญต่อความรู้สึกนึกคิดของมนุษย์มาก เป็นตัวสำคัญในพวกเจตสิก เพราะมีอำนาจปรุงแต่งให้คนเป็นไปได้ต่างๆ จิตของคนจะดีจะชั่วก็เพราะสังขารเป็นตัวปรุงแต่ง^{๑๒๒}

สังขารชั้นนี้มีดังนี้ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร ปิติ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ชีวิตินทรีย์ การละนิวรณ์ อโลภะอโทสะ หิริ โอตตปปะ ปัสสัทธิ ฉันทะ อธิโมกข์ อุเบกขา มนสิการ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ อุทธัจจะ กุกกัจะ วิจิกิจฉา โกสัชชะ อหิริกะ อโนตตปปะ และเจตสิก ธรรมอื่นๆ ยกเว้นเวทนาและสัญญาแล้ว นอกจากนั้นเป็นสังขารชั้นนี้ เพราะเวทนาและสัญญาเป็นส่วนที่อยู่ในชั้น ๕ เช่นเดียวกับสังขาร รวมความแล้วสังขารจะหมายถึงเฉพาะกิเลสและคุณธรรมทั้งปวง

วิญญาณชั้นนี้ หมายถึง ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ ความรู้แจ้งอารมณ์ ความรับรู้เรื่องราวต่างๆ ได้ คือ ความรู้แจ้งทางทวารทั้ง ๖ ได้แก่ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ หรือเป็นความรู้ที่เกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายในและอายตนะภายนอกกระทบกัน

วิญญาณมีอยู่ ๒ อย่าง คือ วิญญาณธาตุ และวิญญาณชั้นนี้

วิญญาณธาตุ หมายถึง วิญญาณธาตุ ๗ ได้แก่ จักขุวิญญาณธาตุ ๑ โสทวิญาณธาตุ ๑ มานวิญาณธาตุ ๑ ชิวหาวิญาณธาตุ ๑ กายวิญาณธาตุ ๑ มโนธาตุ ๑ มโนวิญาณธาตุ ๑

วิญญาณชั้นนี้ หมายถึง อาการของจิต มี ๘๘ หรือ ๑๒๑

ดังนั้น วิญญาณในชั้น ๕ จึงหมายถึง การรับรู้อารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ มีอยู่ ๖ อย่าง เรียกชื่อตามช่องทางที่ผ่านเข้ามาดังนี้

๑.รู้รูปโดยอาศัยตา เรียกว่า จักขุวิญญาณ

๒.รู้เสียงโดยอาศัยหู เรียกว่า โสทวิญาณ

๓.รู้กลิ่นโดยอาศัยจมูก เรียกว่า มานวิญาณ

๔.รู้รสโดยอาศัยลิ้น เรียกว่า ชิวหาวิญาณ

๕.รู้สัมผัสโดยอาศัยกาย เรียกว่า กายวิญาณ

๖.รู้อารมณ์ที่เกิดขึ้นทางใจ เรียกว่า มโนวิญาณ

จะเห็นได้ว่า ส่วนประกอบต่างๆ ของสรรพสิ่งทั้งหมดในโลกนี้ล้วนประกอบขึ้นมาจากธาตุ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม และธาตุไฟ สิ่งที่ไม่มีชีวิต ประกอบด้วยธาตุ ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม และธาตุไฟ สิ่งที่มีชีวิตโดยเฉพาะคนและสัตว์ประกอบด้วยธาตุ ๖ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ อากาศธาตุ และวิญญาณธาตุ

^{๑๒๒} วทีน อินทสระ, อธิบายมิลินทปัญหา, (กรุงเทพมหานคร : เจริญกิจ, ๒๕๒๘), หน้า ๘.

เราทุกคนที่อยู่ในโลกนี้ล้วนมีรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณด้วยกันทั้งสิ้น ไม่ว่า จะเป็นพระภิกษุ สามเณร อุบาสก อุบาสิกา ก็ประกอบด้วย ๕ ชั้นทั้งนั้น ซึ่งก็คือ รูป ๑ (รูปชั้น) นาม ๔ (เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น) เหมือนกัน

ประเภทของชั้น ๕

ชั้น ๕ เมื่อจัดแบ่งเป็นประเภท สามารถแยกได้เป็น ๒ ประเภท ได้แก่

๑.ชั้น ๕ ที่ประกอบด้วยอุปาทาน อุปาทานนี้ เป็นเหตุที่ทำให้เกิดความทุกข์แท้จริง เป็น ทุกข์ที่ทำให้ต้องเวียนว่าย ตายเกิดในวัฏสงสาร ซึ่งเรียกว่า **อุปาทานชั้น** เป็นชั้นของปุถุชน หรือ แม้แต่พระอริยเจ้าที่ยังไม่หมดกิเลสทั้งหมด ก็ยังมีอุปาทานชั้นนี้อยู่ แต่เบาบางมาก ดังพุทธพจน์ที่ ปรากฏในวินัยปิฎก มหาวรรคว่า “ ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกข์ขจรยศจึง คือแม้ความเกิดก็เป็นทุกข์แม้ ความแก่ก็เป็นทุกข์ แม้ความเจ็บก็เป็นทุกข์ แม้ความตายก็เป็นทุกข์ ความประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาเป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานชั้น ๕ ก็เป็นทุกข์ (สงฆิตเตนปญฺจุปาทานกฺขนธาทุกฺขา)”^{๑๒๓}

การที่มีอุปาทานเกิดขึ้นเพราะเข้าไปยึดมั่นถือมั่นในตัวชั้น ๕ คือ

๑.กามุปาทาน ธรรมชาติที่ยึดมั่นอยู่ในกามคุณ ๕ คือ กามตัณหา

๒.ทิฏฐุปาทาน ธรรมชาติที่ยึดมั่นอยู่ในทิฏฐิ คือ ความเห็นผิด

๓.สัสสัพัตตูปาทาน ธรรมชาติที่ยึดมั่นอยู่ในการปฏิบัติผิด

๔.อัตตวาทูปาทาน ธรรมชาติที่ยึดมั่นอยู่ในรูปนามชั้น ๕ ว่าเป็นตัวเป็นตน ชั้นที่มี อุปาทานเข้าครอบงำจิตใจนี้ ทำให้กลายเป็นตัวเป็นตน เป็นสัตว์ เป็นบุคคล เป็นเรา เป็นเขาขึ้นมา ทำให้เกิดความเข้าใจว่า ความเป็นอยู่ต่างๆ ที่ปรากฏแก่ตน เช่น การทำ การพูด การคิดนึก ความสบาย ความไม่สบาย ความดีใจ ความเสียใจ และการเปลี่ยนแปลงไปต่างๆ ของร่างกาย เป็นเรื่องของตัวเรา หรือสิ่งที่เนื่องกับตัวเรา เราจึงใช้คำพูดกันจนชินว่า เราทำ เราพูด เราคิด เราสบาย เราไม่สบาย เราดีใจ เราเสียใจ เราแก่ เราหนุ่ม เราสวย เราไม่สวย และถ้าเรื่องเหล่านี้เกิดขึ้นกับผู้อื่น เราก็ใช้คำว่า ผู้นั้น ผู้นี้ เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ รวมความแล้วทุกสิ่งทุกอย่างในโลก มีเรา มีเขา ล้วนแต่เป็นอัตตทิฏฐิ (ความเห็นว่ามีตัวตนอันเป็นความเห็นผิด) ไปทั้งสิ้น กลายเป็นโมหะ ความโง่หลง ขาดปัญญา ไม่รู้เท่าทันตามความเป็นจริง

๒.ชั้น ๕ ที่ไม่ประกอบด้วยอุปาทาน ชั้น ๕ นี้เป็นชั้นของพระอรหันต์เท่านั้น คือ พระอรหันต์นั้นสามารถละกิเลสได้ทั้งหมด จึงละอุปาทานได้ทั้งหมดเช่นกัน พระอรหันต์นั้นปราศจากการยึดมั่นถือมั่นในชั้น ๕ แล้ว ตัดเหตุปัจจัยที่จะทำให้เกิดชั้น ๕ แล้ว ทำให้ชั้น ๕ ของท่านในภพต่อไป ไม่มี เมื่อละสังขารแล้วก็เข้าสู่นิพพาน

๓.๓ วิเคราะห์อภิสังขารมาร มารคืออภิสังขาร

^{๑๒๓}วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑.

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ได้มีพินัยว่า **อภิสังขารมาร** มารคืออภิสังขาร อันได้แก่ความปรุงแต่ง หมายถึงปรุงแต่งทางใจคือเจตนาความจงใจ ต่างๆ จนถึงปรุงแต่งทางกายทางวาจาและทางใจ เป็นกายกรรม วจีกรรมมโนกรรม^{๑๒๔}

อภิสังขาร หมายถึงสภาพที่ปรุงแต่ง ธรรมมีเจตนาเป็นประธานอันปรุงแต่งผลแห่งการกระทำ มี ๓ อย่าง คือ

(๑) ปุญญาภิสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายดี ได้แก่ กุศลเจตนาที่เป็นกามาวจรและรูปาวจร

(๒) อปุญญาภิสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว ได้แก่ อกุศลเจตนาทั้งหลาย

(๓) อาเนญชาภิสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคงไม่หวั่นไหว ได้แก่กุศลเจตนาที่เป็นอรุฬาวจร ๔ หมายถึงเอวภาวะที่มั่นคงแน่วแน่ด้วยสมาธิแห่งจตุตถฌาน^{๑๒๕}

สมเด็จพระพุทธพจน์ว่า “ ธรรมที่ปราศจากอุปธิ อธิบายว่า กิเลส ชันธ์ และอภิสังขาร ตรัสเรียกว่า อุปธิการละอุปธิ ความเข้าไปสงบอุปธิ ความสลัดทิ้งอุปธิ ความสงบระงับอุปธิชื่อว่าอมตนิพพาน รวมความว่า ข้าแต่พระโคตม ธรรมที่ปราศจากอุปธิพระองค์ตรัสไว้ดีแล้ว”^{๑๒๖}

ในขุททกนิกาย จุฬนิตเทส ท่านอธิบายว่า คำว่า ทรงล่วงภพได้ทั้งหมด อธิบายว่า

คำว่า ภพ ได้แก่ ภพ ๒ คือ (๑) กรรมภพ (๒) ภพใหม่อันมีในปฏิสนธิ

กรรมภพ เป็นอย่างไรคือ ปุญญาภิสังขารอปุญญาภิสังขารอาเนญชาภิสังขาร นี้ชื่อว่ากรรมภพ

ภพใหม่อันมีในปฏิสนธิ เป็นอย่างไรคือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันมีในปฏิสนธิ นี้ชื่อว่าภพใหม่อันมีในปฏิสนธิ

พระผู้มีพระภาคทรงล่วง คือ ทรงก้าวล่วง ทรงล่วงเลยกรรมภพ และภพใหม่อันมีในปฏิสนธิแล้ว รวมความว่า ทรงถึงที่สุดโลก ทรงล่วงภพได้ทั้งหมด

ในคัมภีร์อรรถกถาท่านอธิบายสังขารไว้ว่า

- ปุญญาภิสังขาร คืออภิสังขารที่เป็นบุญ สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายดี ได้แก่ กุศลเจตนา
- อปุญญาภิสังขาร คือสภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว ได้แก่ อกุศลเจตนาทั้งหลาย
- อาเนญชาภิสังขาร คือสภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคงไม่หวั่นไหว ได้แก่ภาวะจิตที่มั่นคงแน่วแน่ด้วยสมาธิแห่งจตุตถฌาน^{๑๒๗}

^{๑๒๔} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, อ้างแล้ว.

^{๑๒๕} ชุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๑๔/๑๒๘, อภิ.วิ.อ.(บาลี) ๒๒๖/๑๕๒.

^{๑๒๖} ชุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๕๒/๒๑๒-๒๑๓.

^{๑๒๗} ชุ.ม.อ. (บาลี) ๒๕/๒๑๖.

ในนัยแห่งพระอภิธรรม คำว่า อภิสังขาร คือเจตนาเจตสิก เจตนาที่เกิดขึ้นกระทำกุศลกรรม และอกุศลกรรม ซึ่งเป็นเหตุให้ต้องเกิดแล้วเกิดอีกในสุคติภูมิบ้าง ในทุคติภูมิบ้าง ไปตามเหตุที่ได้กระทำไว้แล้ว เจตนาจึงเป็นกรรม กรรมที่ได้กระทำไว้แล้วในอดีตอันยาวนาน เป็นเหตุให้ต้องเกิดวนเวียนอยู่ในวัฏฏะ ไม่สามารถออกจากวัฏฏะได้อภิสังขารมาร

พระผู้มีพระภาคทรงรู้วิญญูณัญญูติ ^{๑๒๘} ๔ ด้วยอำนาจอภิสังขาร ทรงรู้วิญญูณัญญูติ ๗ ด้วยอำนาจปฏิสันธิ พระผู้มีพระภาคทรงรู้วิญญูณัญญูติ ๔ ด้วยอำนาจอภิสังขารอย่างไร สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย วิญญูณ (ความรู้แจ้งอารมณ์) ที่เข้าถึงรูปเมื่อดำรงอยู่ ก็มีรูปเป็นอารมณ์ มีรูปเป็นที่ตั้ง เข้าไปเสพเสวยความเพลิดเพลินตั้งอยู่ถึงความเจริญ งอกงาม ไพบูลย์ได้ ภิกษุทั้งหลาย วิญญูณที่เข้าถึงเวทนา ๗ ภิกษุทั้งหลาย วิญญูณที่เข้าถึงสัญญา ๗ อีกนัยหนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย วิญญูณที่เข้าถึงสังขาร เมื่อดำรงอยู่ ก็มีสังขารเป็นอารมณ์ มีสังขารเป็นที่ตั้ง เข้าไปเสพเสวยความเพลิดเพลินตั้งอยู่ ถึงความเจริญ งอกงาม ไพบูลย์ได้ ” ^{๑๒๙} พระผู้มีพระภาคทรงรู้จักวิญญูณัญญูติ ๔ ด้วยอำนาจอภิสังขารอย่างนี้ ^{๑๓๐}

พระผู้มีพระภาคทรงรู้จักบุคคลผู้กำลังดำรงอยู่ในโลกนี้ ด้วยอำนาจกัมมมาภิสังขารว่า “บุคคลนี้ ปฏิบัติอย่างนั้น เป็นไปอย่างนั้น และดำเนินทางนั้นแล้ว หลังจากตายจักไปเกิดในอบายทุกติ วินิบาต นรก”

พระผู้มีพระภาคทรงรู้จักบุคคลผู้กำลังดำรงอยู่ในโลกนี้ ด้วยอำนาจกัมมมาภิสังขาร ^{๑๓๑} ว่า “บุคคลนี้ ปฏิบัติอย่างนั้น เป็นไปอย่างนั้น และดำเนินทางนั้นแล้วหลังจากตาย จักไปเกิดในกำเนิดเดรัจฉาน”

พระผู้มีพระภาคทรงรู้จักบุคคลผู้กำลังดำรงอยู่ในโลกนี้ ด้วยอำนาจกัมมมาภิสังขารว่า “บุคคลนี้ ปฏิบัติอย่างนั้น เป็นไปอย่างนั้น และดำเนินทางนั้นแล้ว หลังจากตาย จักไปเกิดในเปรตวิสัย”

พระผู้มีพระภาคทรงรู้จักบุคคลผู้กำลังดำรงอยู่ในโลกนี้ ด้วยอำนาจกัมมมาภิสังขารว่า “บุคคลนี้ ปฏิบัติอย่างนั้น เป็นไปอย่างนั้น และดำเนินทางนั้นแล้ว หลังจากตาย จักถือกำเนิดในหมู่มนุษย์”

พระผู้มีพระภาคทรงรู้จักบุคคลผู้กำลังดำรงอยู่ในโลกนี้เอง ด้วยอำนาจกัมมมาภิสังขาร ^{๑๓๒} ว่า “บุคคลนี้ ปฏิบัติอย่างนั้น เป็นไปอย่างนั้น และดำเนินทางนั้นแล้วหลังจากตาย จักไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์”

^{๑๒๘} วิญญูณัญญูติ คือ ภูมิเป็นที่ตั้งแห่งวิญญูณ ชันธที่มีวิญญูณ อ่างใน ขุ.จ.อ.(บาลี) ๘๓/๕๗.

^{๑๒๙} ส.ข. (บาลี) ๑๓/๕๔/๔๕.

^{๑๓๐} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๓/๒๘๙.

^{๑๓๑} กัมมมาภิสังขาร ในที่นี้หมายถึง อภิสังขารที่เป็นปฏิปักษ์ต่อบุญคือเป็นบาป สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่วเรียกว่า อกุศลวิญญูณ อ่างใน ขุ.จ.อ. (บาลี) ๘๓/๖๗.

^{๑๓๒} กัมมมาภิสังขาร ในที่นี้หมายถึง อภิสังขารที่เป็นบุญ สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายดี ได้แก่กุศลเจตนาที่เป็นกามาวจรและรูปาวจร อ่างใน ขุ.จ.อ. (บาลี) ๘๓/๖๘.

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “สารีบุตร เรากำหนดใจของบุคคลบางคนในโลกนี้ ด้วยใจอย่างนี้ว่า ‘บุคคลนี้ปฏิบัติอย่างนั้น เป็นไปอย่างนั้นและดำเนินทางนั้นแล้ว หลังจากตาย จักไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก’ เรากำหนดใจของบุคคลบางคนในโลกนี้ด้วยใจอย่างนี้ว่า ‘บุคคลนี้ปฏิบัติอย่างนั้น เป็นไปอย่างนั้นและดำเนินทางนั้นแล้ว หลังจากตาย จักไปเกิดในกำเนิดไตรจنان’ เรากำหนดใจของบุคคลบางคนในโลกนี้ด้วยใจอย่างนี้ว่า ‘บุคคลนี้ปฏิบัติอย่างนั้น เป็นไปอย่างนั้นและดำเนินทางนั้นแล้ว หลังจากตาย จักไปเกิดในเปตวิสัย’

เรากำหนดใจของบุคคลบางคนในโลกนี้ด้วยใจอย่างนี้ว่า ‘บุคคลนี้ปฏิบัติอย่างนั้นเป็นไปอย่างนั้นและดำเนินทางนั้นแล้ว หลังจากตาย จักถือกำเนิดในหมู่มนุษย์’ เรากำหนดใจของบุคคลบางคนในโลกนี้ด้วยใจอย่างนี้ว่า ‘บุคคลนี้ปฏิบัติอย่างนั้น เป็นไปอย่างนั้นและดำเนินทางนั้นแล้ว หลังจากตาย จักไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์’ เรากำหนดใจของบุคคลบางคนในโลกนี้ด้วยใจอย่างนี้ว่า ‘บุคคลนี้ปฏิบัติอย่างนั้น เป็นไปอย่างนั้นและดำเนินทางนั้นแล้ว จักทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะหมดสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่ง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ”^{๑๓๓} รวมความว่า รู้จักบุคคลนั้นผู้ดำรงอยู่^{๑๓๔}

ข้อความบางตอนจาก สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬนิทเทส อธิบายไว้ว่า “ คำว่า ‘มาร ย่อมติดตามสัตว์เพราะสิ่งที่ยึดถือนั้นนั่นแล ’ อธิบายว่า *ขันธมารธาตุมาร आयตนมาร คติมาร อุปัตติมาร ปฏิสนธิมาร ภวมาร สังสารมาร วัฏฏมาร* อันมีในปฏิสนธิ ย่อมติดตาม คือ ไปตาม เป็นผู้ติดตามไปด้วยอำนาจกัมมามีสังขารนั้นนั่นเอง

อนึ่ง คำว่า “สัตว์” ได้แก่ ผู้ช้อง ขน นรชน มานพ บุรุษ บุคคล ผู้มีชีวิต ผู้เกิดสัตว์เกิด ผู้เป็นไปตามกรรม มนุษย์ รวมความว่า มารย่อมติดตามสัตว์เพราะสิ่งที่ยึดถือนั้นนั่นแล ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่าตรัสตอบว่า ภิกษุว่า “นรชนควรทำลายเครื่องยึดมั่นทั้งปวงทั้งชั้นสูง ชั้นต่ำและชั้นกลางเพราะสัตว์ทั้งหลายเข้าไปยึดถือชั้นใดๆ ในโลกมารย่อมติดตามสัตว์เพราะสิ่งที่ยึดถือนั้นนั่นแล”^{๑๓๕}

อภิสังขารมาร เป็นมารที่ปรุงแต่งอย่างยิ่ง ให้มีการกระทำกุศล และการกระทำอกุศล ที่นับเนื่องไปกับวิภวัญญะอยู่เสมอ อภิสังขารมาร เป็นกรรมวิภวัญญะซึ่งยังวิปากวิภวัญญะให้เป็นไปโดยมีปัจจัยจากกิเลสสาร คืออวิชชาที่ยังไม่ได้ดับวิปากวิภวัญญะ เริ่มตั้งแต่ขณะปฏิสนธิตามด้วยขณะที่เป็นภวังค์ เรื่อยมาจนกระทั่งถึงขณะที่เห็น ขณะที่ได้ยิน ...ขณะที่รู้สิ่งที่กระทบสัมผัส ฯลฯ ล้วนเป็นวิปากวิภวัญญะทั้งสิ้น วิปากจิตและรูปที่เกิดจากกรรม เป็นผลของอภิสังขารมาร ที่อาศัยปัจจัยต่างๆ ปรุงแต่งให้เกิดขึ้นส่งผลแล้วในอดีต ทั้งทางฝ่ายกุศลกรรม และฝ่ายอกุศลกรรม ไม่ว่าเราจะหนีไปในอากาศ ไปในถ้ำ ไปในน้ำ ไปบนบก หรือที่ไหนๆ ก็ตาม อภิสังขารมาร คือกรรมดี-กรรมชั่วของผู้ที่สัมผัสไว้มากติดตามไปให้ผลตามควรแก่เหตุที่ได้กระทำแล้วนั่นเอง

^{๑๓๓} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๕๔/๑๑๕-๑๑๘..

^{๑๓๔} พ. จ. (ไทย) ๓๐/๘๓/๒๙๓-๒๙๔.

^{๑๓๕} พ. จ. (ไทย) ๓๐/๗๒/๒๖๔-๒๖๕.

ดังนั้นสรุปได้ว่า อภิสังขาร คือเจตนาเจตสิกอภิสังขารมาร เป็นกรรมวิญญู ซึ่งยังวิปากวิญญูให้เป็นไปโดยมีปัจจัยจากกิเลสamarคืออวิชชาที่ยังไม่ได้ดับ

๓.๔ วิเคราะห์เรื่องเทพปุตตมารมารคือเทพบุตร

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) กล่าวไว้ว่าเทพปุตตมาร (the Mara as deity) มารคือเทพบุตร, เทพยิ่งใหญ่ระดับสูงสุดแห่งชั้นกามาวจรตนหนึ่งชื่อวามาร เพราะเป็นนิमितแห่งความขัดข้อง คอยขัดขวางเหนี่ยวรั้งบุคคลไว้ มิให้ล่วงพ้นจากแดนอำนาจครอบงำของตน โดยชักให้ห่วงพะวงในกามสุขไม่หาญ เสียดสละออกไปบำเพ็ญคุณความดียิ่งใหญ่ได้^{๑๓๖}

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ได้นิพนธ์เกี่ยวกับเรื่อง “เทพปุตตมาร” ไว้ว่า “มารเป็นเทพบุตร สถิตยอยู่ในสวรรค์ชั้นที่ ๖ (ปรนิมมิตวสวัตตี) โดยเป็นหัวหน้าของเทพชั้นนี้กลุ่มหนึ่ง อันเป็นฝ่ายมาร และในชั้นนี้ก็ยังมียเทพอีกกลุ่มหนึ่งมีหัวหน้าอีกองค์หนึ่ง เป็นฝ่ายตรงกันข้ามกับมาร และยังได้มีแสดงไว้ในคัมภีร์ที่น่าจะมีแต่งขึ้นต่อมายุภายหลัง ว่าต่อไปในอนาคตมารก็จะได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้าอีกองค์หนึ่ง โดยปริยายที่แสดงนี้ ก็แสดงว่ามารเป็นเทพหรือเป็นเทพบุตรองค์หนึ่ง หรือท่านหนึ่ง หรือผู้หนึ่ง และเมื่อพิจารณาตามเหตุผลในข้อที่ว่าจะได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้าต่อไปนั้น

ก็น่าเห็นว่ามีเหตุผลอยู่บ้าง โดยที่ผู้จะไปเกิดเป็นเทพนั้น ก็ไปเกิดได้ด้วยอำนาจของกรรมที่เป็นกุศล หรืออำนาจของบุญ จะต้องมิตานมีศีลเป็นเหตุที่จะไปเกิดในสวรรค์ได้ เพราะฉะนั้น เทพที่เป็นมารดังกล่าวนี้ก็ต้องทำบุญทำกุศลไว้มิใช่น้อย จึงไปเกิดในสวรรค์ชั้นที่ ๖ ได้ แต่ว่าเป็นฝ่ายที่มุ่งมนุษย์สมบัติสวรรค์สมบัติไม่ต้องการนิพพานสมบัติ

เพราะฉะนั้น จึงปรากฏในเรื่องว่ามารที่เล่านี้ ก็ได้เที่ยวทำบาปทำกรรมอะไรแก่ใคร มุ่งที่จะป้องกันมิให้พระโพธิสัตว์ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าเท่านั้น คือต้องที่จะให้พระโพธิสัตว์ไม่พ้นไปจากอำนาจของตน เมื่อไม่ตรัสรู้พระองค์ก็ต้องอยู่ในอำนาจของมารแต่เมื่อตรัสรู้แล้วพระองค์ก็ทรงพ้นจากอำนาจของมาร มารทำอะไรไม่ได้และเมื่อพระองค์ตรัสรู้แล้วยังทรงแสดงธรรมะสั่งสอน โปรดให้เวไนยนิกรบรรลุมรรคผลนิพพานตามอีกเป็นอันมาก ก็ทำให้บุคคลเป็นอันมาก ตลอดถึงเทพเป็นอันมาก ผู้บรรลุมรรคผลนิพพาน พ้นไปจากอำนาจของมาร มารจึงชวนชวายป้องกัน มิให้ใครๆ พ้นไปจากอำนาจของมารเท่านั้นก็คือพ้นไปจากอำนาจของโลก พ้นไปจากอำนาจของกิเลส

เพราะฉะนั้น หากมารเป็นเทพดังกล่าวก็เป็นวิสัยที่จะเป็นเทพได้ ในเมื่อทำบุญทำกุศลมามาก ส่วนทานส่วนศีลเพื่อมนุษย์สมบัติสวรรค์สมบัติ และมารก็ไม่ได้ไปขัดขวางใคร ผู้ที่ทำบุญทำกุศลเพื่อมนุษย์สมบัติสวรรค์สมบัติ ขัดขวางแต่ผู้ที่ปฏิบัติให้พ้นจากอำนาจของโลก คืออำนาจของกิเลสเท่านั้นต้องการที่จะให้ติดอยู่ในโลก จะเป็นมนุษย์เป็นสวรรค์ก็ตาม ก็ยังติดอยู่ในอำนาจของโลก ยังไม่เป็นโลกุตตรเหนือโลกเมื่อเป็นมรรคเป็นผลนิพพานละกิเลสได้นั้นแหละ จึงจะเป็นโลกุตตรเหนือโลกเมื่ออยู่เหนือโลกก็เป็นอันว่าพ้นจากอำนาจของโลก คือของกิเลสและของทุกข์ทั้งหลายในโลก มารก็จึงขัดขวางใครๆ ที่จะปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานสมบัติเท่านั้นเพราะฉะนั้น เมื่อละมิจฉาวิญญูในข้อนี้ได้ ก็สามารถที่จะปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลนิพพานต่อไปได้ และข้อนี้ใครๆ ก็ตาม เมื่อยังติดอยู่ในมนุษย์

^{๑๓๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๗๓.

สมบัติสวรรค์สมบัติ ก็บรรลุถึงนิพพานสมบัติไม่ได้เช่นเดียวกัน และในการที่จะบรรลุถึงมนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติได้ ก็ต้องประกอบบุญการกุศล จึงจะบรรลุได้ ถ้าประกอบกำเป็นบาปเป็นการอกุศล ต่างๆ ก็ต้องไปอบาย คือคติที่เป็นทุกข์ต่างๆ ไร้ความสุขความเจริญ”^{๑๓๗}

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อุทาน อายุสังขารสูตร มีพุทธพจน์ที่กล่าวถึงมาร ผู้มีบาป (เทวบุตร) ว่า “มารผู้มีบาปได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ยืนอยู่ ณ ที่สมควร ได้ กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บัดนี้ ขอพระผู้มีพระภาคโปรดปรินิพพาน เถิด ขอพระสุตโปรดปรินิพพานเถิดเวลานี้ เป็นเวลาปรินิพพานของพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระ ภาคได้ตรัสพระวาจาว่า ‘มารผู้มีบาป เราจะยังไม่ปรินิพพาน ตราบเท่าที่เหล่าภิกษุผู้เป็นสาวกของ เรายังไม่เลียบแหลม ไม่ได้รับการแนะนำ ไม่แก้แล้ว ถ้า ไม่บรรลุธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะ ไม่ เป็นพหูสูต ไม่ทรงธรรม ไม่ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ไม่ปฏิบัติชอบยังไม่ประพฤติตามธรรม เรียน กับอาจารย์ของตนแล้วแต่ก็ยังบอก แสดง บัญญัติกำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้งายไม่ได้ ยังแสดง ธรรมมีปาทิหารีย์ปรายปรึษาที่เกิดขึ้นให้เรียบร้อยโดยชอบธรรมไม่ได้’”^{๑๓๘}

ใน ปฐมราคสูตร มีพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย บุคคลใดยังละราคะ โทสะ โมหะไม่ได้ บุคคลนี้เราเรียกว่าถูกมารผูกไว้”^{๑๓๙} สวมบ่วงมารไว้ และถูกมารผู้มีบาปทำได้ตามความปรารถนาภิกษุ ทั้งหลาย บุคคลใดละราคะ โทสะ โมหะได้แล้ว บุคคลนี้เราเรียกว่าไม่ถูกมารผูกไว้ ไม่สวมบ่วงมารไว้ และไม่ถูกมารผู้มีบาปทำได้ตามความปรารถนา”พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเนื้อความดังกล่าวมานี้แล้ว ใน พระสูตรนั้น จึงตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

“ พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นเรียกบุคคลผู้ละราคะ โทสะ และอวิชชาได้แล้ว ว่าเป็นคนหนึ่งในบรรดาท่านผู้อบรมตนแล้วเป็นผู้ประเสริฐ เป็นผู้ไปแล้วอย่างนั้น เป็นผู้ตรัสรู้เป็นผู้ ล่วงเวรและภัย เป็นผู้ละกิเลสทั้งปวงได้”^{๑๔๐}

มารผู้มีบาปกล่าวดังนี้ “คนมีบุตรก็ผลิตเพลินบุตรเช่นเดียวกับคนมีโคก็ผลิตเพลินโค เพราะคนมีอุปีติเป็นเหตุผลิตเพลินคนที่ไม่มียูปีติย่อมไม่ผลิตเพลินเลย”

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบดังนี้ “คนมีบุตรก็เศร้าโศกเพราะบุตรเช่นเดียวกับคนมีโคก็เศร้า โศกเพราะโคเพราะคนมีอุปีติเป็นเหตุเศร้าโศกคนที่ไม่มียูปีติ ย่อมไม่เศร้าโศกเลย”^{๑๔๑}

คัมภีร์อรรถกถาไขความว่า “ อุปีติ หมายถึงกิเลสที่ทำให้ติดอยู่ในวัฏฏสงสารมี ๔ อย่าง คือ (๑) กามอุปีติ (อุปีติคือกาม) (๒) ชันธุปปีติ (อุปีติคือชันธ) (๓) กิเลสอุปีติ (อุปีติคือกิเลส) (๔) อภิสังขารอุปีติ (อุปีติคืออภิสังขาร)”^{๑๔๒}

^{๑๓๗} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, อ้างแล้ว,

^{๑๓๘} ดูรายละเอียดใน ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๕๑/๒๘๐-๒๘๓.

^{๑๓๙} มาร ในที่นี้หมายถึง กิเลสมาร อ้างใน ขุ.อิตติ.อ.(บาลี) ๖๘/๒๔๖.

^{๑๔๐} ขุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๖๘/๔๒๔-๔๒๕.

^{๑๔๑} ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๓๓-๓๔/๕๐๖.

^{๑๔๒} ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๑/๓๓/๔๑.

พระพุทธเจ้าผจญมาร : ติดาพญามาร ได้ขัดขวางการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ดังข้อความว่า “ติดามาร คือ นาง ตัณหา นางอรดี และนางราคา พวกกันเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ แล้วยืนอยู่ ณ ที่สมควร นางตัณหาติดามารยืนอยู่ ณ ที่สมควรแล้วได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคด้วยคาถาว่า “ท่านถูกความเศร้าโศกทับถมหรือจึงมาชบเซาอยู่ในป่าอย่างนี้ท่านเสื่อมจากทรัพย์สมบัติ หรือหรือว่ากำลังปรารถนาอะไรอยู่ท่านได้ทำความเสียหายร้ายแรงอะไรไว้ในหมู่บ้านหรือเพราะเหตุไร ท่านจึงไม่เป็นมิตรกับชนทั้งปวงเล่าหรือท่านเป็นมิตรกับใครๆ ไม่ได้ ” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “เราชนะเสนามารคือรูปที่น่ารักและรูปที่น่าพอใจแล้ว เฟ่งพินิจอยู่ผู้เดียว ได้รู้ความสุขเพราะเหตุนี้เราจึงไม่เป็นมิตรกับชนทั้งปวงเพราะความเป็นมิตรกับใครๆ ไม่สำเร็จประโยชน์แก่เรา”

ลำดับนั้น นางอรดีติดามาร ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคด้วยคาถาว่า “ภิกษุในศาสนานี้มากไปด้วยวิหิงการธรรมอย่างไหนจึงข้ามโอฆะทั้ง ๕ ได้บัดนี้ ท่านข้ามโอฆะที่ ๖^{๑๔๓}ได้แล้วหรือบุคคลเพ่งมานอย่างไหนมากกามสัญญาทั้งหลายจับยึดเขาไม่ได้ จึงห่างเหินไป” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “บุคคลมีกายอันสงบ มีจิตหลุดพ้นดีแล้วเป็นผู้ไม่มีอะไรๆ เป็นเครื่องปรุงแต่งมีสติ ไม่มีความอาลัย รู้ว่าธรรมมีปกติเพ่งพินิจอยู่ด้วยฌานที่ ๔ อันหาวิทกมิได้ย่อมไม่กำเริบ ไม่ชานไป ไม่เป็นผู้ย่อท้อ”

ภิกษุในศาสนานี้มากไปด้วยวิหิงการธรรมอย่างนี้จึงข้ามโอฆะทั้ง ๕ ได้บัดนี้ เธอข้ามโอฆะที่ ๖ ได้แล้วภิกษุผู้เพ่งมานอย่างนี้มากกามสัญญาทั้งหลายจับยึดเธอไม่ได้ จึงห่างเหินไปลำดับนั้น นางราคาคิดามาร ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคด้วยคาถาว่า “พระศาสดาผู้นำหมู่สงฆ์ได้ตัดตัณหาขาดแล้ว และชนผู้มีศรัทธาเป็นอันมากจักประพาสตามได้แนพระศาสดาพระองค์นี้เป็นผู้ไม่มีมีความอาลัยตัดขาดจากม้อมัจจุราชได้แล้วจักนำหมู่ชนเป็นอันมากไปสู่ฝั่งได้แน ” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “พระตถาคตทั้งหลายผู้เป็นมหาวิระย้อมนำสัตว์ไปด้วยพระสัทธรรมเมื่อพระตถาคตนำไปอยู่โดยธรรมความริษยาจะมีแก่ท่านผู้รู้ได้อย่างไร” ลำดับนั้น ติดามาร คือ นางตัณหา นางอรดี และนางราคา พวกกันเข้าไปหา มารผู้มีบาปถึงที่อยู่ มารผู้มีบาปเห็นติดามาร คือ นางตัณหา นางอรดี และนางราคามาแต่ไกล จึงได้กล่าวคาถาทั้งหลายว่า “พวกเธอช่างโง่เขลา พวกกันทำลายภูเขาด้วยกำนบั่วขุดภูเขาด้วยเล็บ เคี้ยวเหล็กด้วยฟันพวกเธออาศัยพระโคตมหาที่พึงจะเป็นจุดคนวางหินไว้บนศีรษะแล้วเจาะหาที่พึงในบาดาล ฉะนั้นพวกเธอเหมือนเอาหนามมายอกอก(พ่อ) จงหลีกไปเสียเถิด”

พระธรรมสังคากาจารย์กล่าวว่า “พระศาสดาได้ขับไล่นางตัณหา นางอรดี และนางราคา ผู้มีรูปน่าทัศนา ยิ่ง ซึ่งได้มาในที่นั้นให้หนีไปดุจลมพัดปยุ่น ฉะนั้น”^{๑๔๔}

จากเรื่องการผจญมารของพระพุทธเจ้าในคัมภีร์รุ่นหลังมีการอธิบายไว้ในเชิงบุคลาธิษฐาน บ้าง ธรรมาธิษฐานบ้าง ผู้วิจัยไม่ขอกล่าวในที่นี้

จากที่กล่าวมาสรุปได้ว่า เทวบุตรตมาร ได้แก่มารคือเทพบุตรตนหนึ่ง ซึ่งเรียกว่า พญามาร คือ เป็นมารประเภท เทวบุตรตมาร คือเทวดาเป็นเทพพวกหนึ่งอยู่สวรรค์ชั้นที่ ๖ คือ เทวดาชั้นปรนิม

^{๑๔๓}โอฆะ ทั้ง ๕ ในที่นี้หมายถึง โอฆะคือกิเลสอันเป็นไปทางทวารทั้ง ๕ (คือ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย)ฯ โอฆะที่ ๖ หมายถึง โอฆะคือกิเลสอันเป็นไปทางมนทวาร ได้แก่ กิเลสที่เกิดขึ้นในใจ อังใน ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑๖๑/๑๗๙.

^{๑๔๔} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๖๑/๒๑๓-๒๑๖.

มิตวสวัตติ เพราะ เป็นผู้ที่มีจิตเป็นอกุศล จึงไม่กลัวบาปพญามารจะขัดขวางคนที่ปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นและคนที่ทำความดี พญามารเป็นเทวดา ก็มีทั้งกุศลและอกุศลเหมือนมนุษย์ เทวบุตรมารคือเป็นเทวดาที่เห็นผิด (มิจฉาทิฐิ) คอยขัดขวางความดี เหมือนกับมนุษย์ที่เป็นคนไม่ดี คอยขัดขวางคนอื่น แม้เทวดาก็มีเทวดาที่ไม่ดี เช่นกัน จึงเป็นเทวบุตรมาร ดังพุทธพจน์ที่ตรัสถึง เรื่องมารว่า ครั้งนั้น มารผู้มีบาปได้เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ครั้นถึงแล้วได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเป็นคาถาความว่า “ท่านได้ถูกบ่วงทั้งปวง ทั้งที่เป็นของทิพย์ทั้งที่เป็นของมนุษย์ ^{๑๔๕} คล้องไว้แล้วท่านได้ถูกผูกด้วยเครื่องพันธนาการมากมายแน่ว่าท่านสมณะ ท่านไม่พ้นจากเราได้”

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า “เราได้พ้นแล้วจากบ่วงทั้งปวง ทั้งที่เป็นของทิพย์ทั้งที่เป็นของมนุษย์ เราได้พ้นแล้วจากเครื่องพันธนาการมากมายแน่ว่ามารผู้กระทำซึ่งที่สุด เราได้กำจัดท่านเสียแล้ว” มารกราบทูลว่า “บ่วง นี้เที่ยวไปในอากาศ มีในใจ สัตว์จรไปอยู่เรารู้จักคล้องท่านด้วยบ่วงนั้นแน่ว่าสมณะ ท่านไม่พ้นจากเราได้” ^{๑๔๖} พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “เราปราศจากความพอใจในอารมณ์เหล่านี้ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ซึ่งเป็นที่รณรมย์ใจแน่ว่ามารผู้กระทำซึ่งที่สุด เราได้กำจัดท่านเสียแล้ว” ^{๑๔๗} ขณะนั้น มารผู้มีบาปทราบบว่า “พระผู้มีพระภาคทรงรู้จักเรา พระสุคตทรงรู้จักเรา ” มีทุกข์เสียใจ ได้หายไป ณ ที่นั้น” ^{๑๔๘}

เทวบุตรมาร เป็นเทวดาที่มาขัดขวางจริงๆ ก็มี ดังเช่น ตอนที่พระพุทธเจ้าจะตรัสรู้เวลาเย็นก่อนตรัสรู้ ก็มีมารที่เป็นเทวดามาขัดขวาง บางทีเราอาจจะคิดว่าเป็นบุคลาธิษฐาน คือเอาชนะมารคือกิเลส แต่จริงๆ แล้ว ตอนที่ชนะมารตอนเย็นไม่ใช่การชนะกิเลส ตอนที่พระองค์ทรงชนะกิเลสมารดับกิเลสคือ ตอนใกล้รุ่งศรีบดินั้น มารที่เป็นตัวตนมีจริงๆ และพญามารก็มีฤทธิ์มาก แต่การมีฤทธิ์มิได้เป็นการดับกิเลสจึงยังมีความไม่ดี มีความเห็นผิด ดังเช่น พระเวททัตมีฤทธิ์ แต่ก็ยังไม่สามารถดับกิเลสได้ จึงเป็นคนไม่ดีได้ หนทางเดียวที่จะดับกิเลสก็คือ สติปัฏฐาน(วิปัสสนา) มีข้ออบรมเพียงแค่สมถภาวนา เพราะแม้อบรมจนถึงได้ฤทธิ์ แต่สมถภาวนาก็ไม่สามารถดับกิเลสได้

๓.๕ วิเคราะห์เรื่องมัจจุมาร มารคือความตาย

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก นิพนธ์ไว้ว่า มัจจุมาร มารคือมัจจุ อันได้แก่ความตายก็เป็นมารคือเป็นผู้ทำให้ตายหรือผู้ทำลายชีวิต เทวบุตรมาร มารคือเทวบุตรโดยทั่วไปก็คือเทวดาที่เป็นมารหรือเทพที่เป็นมารดังที่กล่าวมาข้างต้น ^{๑๔๙}

มัจจุมาร (the Mara as death)มารคือความตาย, ความตายเป็นมาร เพราะเป็นตัวการตัดโอกาส ที่จะก้าวหน้าต่อไปในคุณความดีทั้งหลาย ^{๑๕๐}

^{๑๔๕} บ่วงทิพย์ บ่วงมนุษย์ คือ บ่วงกิเลสที่เป็นทิพพิกามคุณ และกามคุณของมนุษย์อ่างใน สารตถ.ฎีกา. (บาลี) ๓/๓๓/๒๔๔.

^{๑๔๖} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๕๑/๑๓๕.

^{๑๔๗} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๕๑/๑๓๕.

^{๑๔๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๓/๔๑.

^{๑๔๙} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, อ่างแล้ว.

^{๑๕๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๗๓.

มัจจุร คือความตาย ชัดขวางโดยพรากโอกาสการเจริญความดีในขณะที่เป็นมนุษย์ เพราะมัจจุรทำให้สิ้นสุดความเป็นบุคคลนี้ในชาตินี้ทันที เมื่อถึงคราวตาย จะขอทำความดีก่อนตาย อีกสักขณะหนึ่ง ก็เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ โดยเฉพาะความดีคือการฟังพระธรรมให้เข้าใจ เป็นสิ่งที่หาฟัง ได้ยากยิ่งในกาลนาน ถ้าเราไม่เริ่มฟัง ไม่เริ่มศึกษาก็ได้ชื่อว่าเป็นผู้ประมาทต่อมัจจุร เพราะเมื่อตาย แล้วปฏชนเป็นผู้มีคติไม่แน่นอนถ้าไปเกิดในภพภูมิที่ไม่มีโอกาสได้ฟังพระธรรมขณะนั้นก็ชื่อว่า ได้ ล่วงเลยขณะของการอบรมปัญญาไปเสียแล้ว

เพราะ ทุกคนที่เกิดมา แล้ว ในที่สุดแล้วก็ต้องตาย ไม่มีใครรอดพ้นจากความตายไปได้ เลยแม้แต่คนเดียวจะอยู่ที่ไหน ก็ไม่พ้น เราไม่รู้ว่ความตายจะมาถึงเมื่อใด เรื่องตายไม่ใช่เรื่องใหญ่ แต่ เรื่องใหญ่ที่ควรพิจารณา คือก่อนที่วันนั้นจะมาถึง ควรจะทำอะไรที่จะเป็นประโยชน์สำหรับชีวิต ถ้า เป็นผู้ประมาทหมัวเมาไม่สะสมกุศลไว้เลย ย่อมไม่คุ้มค่างับการที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์ซึ่งได้อย่างยากแสน ยากพอความตายมาถึงจะขอผัดผ่อนว่าขอฟังธรรมก่อน ขอเจริญกุศลก่อนก็เป็นไปไม่ได้ เพราะฉะนั้น ไม่มีอะไรที่จะเป็นที่พึ่งสำหรับชีวิตอย่างแท้จริง นอกจากกุศลธรรมประการต่างๆ เท่านั้นโดยเฉพาะ อย่างยิ่ง คือปัญญา ความรู้ความเข้าใจสภาพธรรมตามความเป็นจริง ซึ่งจะต้องอาศัยการฟังพระธรรม ศึกษาพระธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสะสมปัญญาไปตามลำดับถึงแม้ว่ายังต้องเดินทางต่อไป อีกในสังสารวัฏฏ์เกิดแล้วตาย ตายแล้วเกิด แต่ก็เป็นผู้ที่มีที่พึ่งคือกุศลธรรม จนกว่าจะมีปัญญาเจริญ ขึ้นถึงขั้นที่เป็นโลกุตตระ สูงสุด ดับกิเลสทั้งหลายทั้งปวงได้อย่างเด็ดขาด ถึงความเป็นพระอรหันต์ เมื่อดับขันธปรินิพพานแล้ว ก็จะไม่มีการเกิดอีกในสังสารวัฏฏ์ นั่นก็หมายความว่าไม่ต้องประสบกับ มัจจุรคือความตายอีกต่อไป

ในขุททกนิกาย จุฬนิทเทส ท่านอธิบายว่า คำว่า **บ่วงแห่งมัจจุร** อธิบายว่า กิเลส ขันธ์ และอภิสังขาร เรียกว่าบ่วงแห่งมัจจุร

หมู่มสัตว์ ข้อง คือ ติด เกี่ยว เกาะติด เกี่ยวพัน พัวพันในบ่วงแห่งมัจจุรคือ บ่วงแห่งมาร บ่วงแห่งมรณะ อธิบายว่า สิ่งของที่ข้อง คือ ติด เกี่ยว เกาะติดเกี่ยวพัน ติดตรึงอยู่ที่ตะปูข้างฝา หรือที่ เครื่องแขวนทำด้วยงาช้าง ฉันทะ หมู่มสัตว์ข้อง คือติด เกี่ยว เกาะติด เกี่ยวพัน พัวพันในบ่วงแห่ง มัจจุร คือบ่วงแห่งมารบ่วงแห่งมรณะ ฉันทะ รวมความว่า หมู่มสัตว์นี้ผู้ติดอยู่ในบ่วงแห่งมัจจุร ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “เพราะฉะนั้น ภิกษุเมื่อรู้ชัดเพ่งพิจารณาหมู่มสัตว์นี้ผู้ติดอยู่ใน บ่วงแห่งมัจจุรว่า เป็นผู้ข้องอยู่ในเครื่องยึดมั่นควรเป็นผู้มีสติ ไม่พึงเข้าไปยึดถือเครื่องกังวลในโลก ทั้ทั้งปวง”^{๑๕๑}

จากที่กล่าวมาสรุปได้ว่า มัจจุร กล่าวคือความตายนั่น ได้ชื่อว่าเป็นมาร เป็นความตาย ที่เป็นทำให้พลัดพรากจากการที่จะทำคุณงามความดีต่อไป

๓.๖สรุปท้ายบท

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ มารเขยยสูตร คือว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้ล่วง พ้นบ่วงมารพระผู้มีพระภาคตรัส ว่า “ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๓ ประการ ย่อมล่วงพ้นบ่วงมาร รุ่งเรืองดุจดวงอาทิตย์ธรรม ๓ ประการคือภิกษุในธรรมวินัยนี้๑. เป็นผู้ประกอบด้วยศีลขันธอันเป็น

^{๑๕๑} ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๗๓/๒๖๖-๒๖๗.

อเสขะ๒. เป็นผู้ประกอบด้วยสมาธิขั้นอันเป็นอเสขะ๓. เป็นผู้ประกอบด้วยปัญญาขั้นอันเป็นอเสขะ
ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๓ ประการนี้แล ย่อมล่วงพ้นบ่วงมารรุ่งเรืองดุจดวงอาทิตย์ ”
พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเนื้อความดังกล่าวมานี้แล้ว ในพระสูตรนั้น จิตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า “ภิกษุ
ผู้เจริญศีล สมาธิ และปัญญาเหล่านี้ไว้ดีแล้วจึงล่วงพ้นบ่วงมาร รุ่งเรืองดุจดวงอาทิตย์ ฉะนั้น”^{๑๕๒}

“ ไฟคือราคะ ย่อมเผาผลาญนรชนผู้กำหนดหมกมุ่นอยู่ในกามทั้งหลายไฟคือโทสะ ย่อม
เผาผลาญนรชนผู้มีจิตพยาบาท ชอบฆ่าสัตว์ไฟคือโมหะ ย่อมเผาผลาญนรชนผู้ลุ่มหลงไม่ฉลาดในธรรม
ของพระอริยะหมู่สัตว์ เมื่อไม่รู้จักไฟทั้ง ๓ กองนี้จึงยินดีอยู่ในสัkkายะ ^{๑๕๓}ไม่พ้นจากบ่วงแห่งมาร ส่ง
สมเพื่อเกิดในนรกกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน อสุรกาย และแดนเปรตส่วนชนทั้งหลายผู้หมั่นอบรมตนในศา
สนธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั้งกลางวันและกลางคืนหมั่นเจริญอสุกัลยาเป็นนิตย์ย่อมทำไฟ
คือราคะให้ดับลงได้ชนทั้งหลายที่มีคุณธรรมสูงย่อมดับไฟคือโทสะลงได้ด้วยเมตตาและย่อมดับไฟคือ
โมหะด้วยปัญญาอันเป็นเครื่องทำลายกิเลสได้เด็ดขาดชนผู้มีปัญญารักษาตนเหล่านั้นไม่เกียจคร้านทั้ง
กลางวันและกลางคืนดับไฟทั้ง ๓ กองนั้นได้แล้วชื่อว่าดับกิเลสได้สิ้นเชิง ล่วงพ้นทุกข์ได้ทั้งสิ้นบัณฑิต
ทั้งหลายผู้เห็นแจ้งอริยสัจจบเวท รู้สิ่งทั้งปวงโดยชอบย่อมไม่กลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีกเพราะรู้ถึง
ภาวะที่สิ้นสุดการเกิด”

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก กล่าวสรุปมารทั้ง ๕
ไว้ดังนี้

ตามที่แสดงมานี้ เรื่องมารจึงเป็นเรื่องที่เกี่ยวพันมาถึงกิเลสเป็นต้น ก็สมกับที่ได้มีตรัส
แสดงไว้ถึงมาร ๕ คือขันธมาร กิเลสมาร อภิสังขารมาร มัจจุมาร เทวบุตรมาร และท่านก็แสดงอธิบาย
ว่าขันธมาร มารคือขันธ ขันธก็คือขันธ ๕ อันได้แก่ขันธคือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ย่อลงก็
เป็นนามขันธรูปขันธ หรือที่เรียกว่านามรูป กล่าวโดยย่อก็คือกายใจของทุกๆ คนนี้เอง ได้ชื่อว่า
เป็นมาร ที่แปลว่าผู้ทำให้ตาย หรือผู้ทำลาย

กิเลสมาร มารคือกิเลสที่แปลว่าเครื่องเศร้าหมองจิต อันได้แก่กิเลสกองราคะหรือโลภะ
โทสะโมหะเป็นต้น บรรดาที่เป็นเครื่องเศร้าหมองจิตทั้งหมด ทั้งที่เป็นอย่างหยาบอย่างกลางอย่าง
ละเอียด ได้ชื่อว่าเป็นมาร คือเป็นผู้ทำให้ตาย หรือทำลาย

อภิสังขารมาร มารคืออภิสังขาร อันได้แก่ความปรุงแต่ง หมายถึงปรุงแต่งทางใจ คือ
เจตนาความจงใจต่างๆ จนถึงปรุงแต่งทางกายทางวาจาและทางใจ เป็นกายกรรม วาจากรรม มโนกรรม

มัจจุมาร มารคือมัจจุ อันได้แก่ความตาย ก็เป็นมารคือเป็นผู้ทำให้ตาย หรือผู้ทำลายชีวิต
เทวบุตรมาร มารคือเทวบุตร โดยทั่วไปก็คือเทวดาที่เป็นมาร หรือเทพที่เป็นมารดังที่กล่าวมาข้างต้น

มารย่อมเนื่องด้วยกิเลสในข้อนี้เมื่อพิจารณาแล้ว ก็จะเห็นว่าทุกๆ ข้อนั้นที่ชื่อว่า
เป็นมาร ก็ย่อมเนื่องด้วยกิเลส เนื่องด้วยโลภ อันเป็นชื่อของทุกข์ อันเป็นชื่อของกิเลสทุกข้อ ตั้งแต่ข้อ
ที่ ๑ ขันธมาร มารคือขันธ ขันธก็คือขันธ ๕ หรือว่านามรูปนี้ ที่เป็นมารก็เมื่อยังเป็น อุปาทานขันธ ขันธ
เป็นที่ยึดถือว่าตัวเราของเรา หรือ อุปาทานนามรูป นามรูปที่ยึดถือดังนั้น เมื่อเป็นอุปาทานขันธจึงเป็น

^{๑๕๒} ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๕๙/๔๑๓-๔๑๔.

^{๑๕๓} ยินดียิ่งในสัkkายะ หมายถึง เพลิดเพลินยินดีในอุปาทานขันธ ๕ ด้วยอำนาจตัณหา ทิฏฐิ และมานะ
อังกใน ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๙๓/๓๓๗.

มารคือเป็นผู้ฆ่า ผู้ทำให้ตาย หรือผู้ทำลาย เพราะเหตุว่า ฆ่าหรือทำลายต่อมรรคผลนิพพาน ทำให้ปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงนิพพานสมบัติไม่ได้ ก็ได้แค่มนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติ ต่อเมื่อละอุปาทานความยึดถือว่าตัวเราของเราในขันธเสียได้ นั้นแหละจึงจะบรรลุถึงนิพพานสมบัติได้ และเมื่อบรรลุถึงนิพพานสมบัติแล้วตั้งพระพุทธรูป และพระอรหันตสาวกทั้งหลาย ขันธก็ไม่เป็นขันธมารของพระองค์ แต่ว่าเป็นขันธหรือเป็นนามรูปที่เป็นธรรมชาติธรรมดา

มาถึงกิเลสमारข้อ ๒ ก็เช่นเดียวกัน กิเลสที่ย่อมเป็นมารโดยตรง เมื่อยังละกิเลสไม่ได้ก็บรรลุถึงมรรคผลนิพพานไม่ได้ คือเมื่อยังติดอยู่ในกิเลส ยังยินดีพอใจอยู่ในกิเลส ก็บรรลุถึงมรรคผลนิพพานไม่ได้ ต่อเมื่อละกิเลสได้ กิเลสก็ไม่เป็นมารที่จะขัดขวางต่อการบรรลุถึงมรรคผลนิพพาน

อภิสังขารคือปรุงแต่งทางใจทางจิต เป็นเจตนา ตลอดจนถึงก่อกรรม เป็นการกระทำ กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ก็เช่นเดียวกัน กรรมที่ชั่วหรือว่าส่วนชั่วก็เป็นมารต่อส่วนดี แม้กรรมที่เป็นส่วนดีก็เป็นมารต่อส่วนที่เป็นอเนกชยะ คือที่เป็นกลางๆ ที่เป็นความสงบ แม้กรรมที่เป็นกลางๆ เป็นอเนกชยะ เช่นเป็นฌาน ถ้าติดอยู่ก็เป็นมารต่อปัญญา ที่จะให้ตรัสรู้ถึงมรรคผลนิพพาน และการที่ยังมีปรุงแต่งอยู่ก็เพราะว่ายังมีกิเลส เพราะฉะนั้นการปรุงแต่ง จึงหมายถึงว่ายังมีกิเลส จึงต้องปรุงแต่ง และเมื่อละกิเลสได้ ก็ละการปรุงแต่งได้ เพราะฉะนั้น ก็เป็นอันว่าไม่มีการปรุงแต่งที่เรียกเป็นมารต่อไป

มัจจุคือความตายก็เช่นเดียวกัน ที่คนเราทุกๆ คนรู้สึกถึงความตายเป็นผู้ทำลายชีวิต ก็เพราะว่ายังมีอุปาทานยึดถืออยู่ในขันธในชีวิต ว่าเป็นเราเป็นของเรา จึงรู้สึกถึงความตายนั้นเป็นตัวมารคือเป็นผู้ทำให้ตายโดยตรง เป็นผู้ฆ่าโดยตรง คือว่าฆ่าชีวิตหรือทำลายชีวิตนี้โดยตรง เพราะยังมีความยึดถืออยู่ในชีวิตว่าเป็นเราเป็นของเรา เพราะฉะนั้นจึงทำให้ทุกๆ คนซึ่งเป็นสามัญชนต้องกลัวตาย มรณะภัยคือความกลัวต่อความตายนั้นย่อมมีอยู่แก่จิตสามัญทั่วไป ก็เพราะยังมีความยึดถืออยู่ในชีวิตว่าเป็นเราเป็นของเราดังที่กล่าวมานั้น ฉะนั้นเมื่อละความยึดถือในชีวิตได้ ว่าเป็นเราเป็นของเรา คือว่าละกิเลสได้ ละความยึดถือในขันธได้มัจจุคือความตายก็ไม่เป็นมาร

แต่ว่าเป็นธรรมดา เช่นเดียวกับความเกิดซึ่งเป็นธรรมดา ความแก่ซึ่งเป็นธรรมดา ความเจ็บไข้ซึ่งเป็นธรรมดา ความตายก็เป็นธรรมดาเช่นเดียวกัน

ความเกิด ความตายคนเราชอบความเกิดถือว่าเป็นมงคล แต่ว่าความตายถือว่าเป็นความสูญเสีย และไม่ถือว่าเป็นมงคล แต่อันที่จริงนั้นเหมือนกัน ทั้งเกิดทั้งแก่ทั้งเจ็บทั้งตาย เป็นธรรมดาเหมือนกัน เพราะฉะนั้น ท่านผู้ที่สิ้นกิเลสแล้ว คือพระพุทธรูป และพระอรหันตสาวกทั้งหลาย ท่านไม่ยึดถือขันธ ไม่ยึดถือชีวิต เพราะฉะนั้น จึงไม่เป็นมารของท่าน แต่เป็นธรรมดา เช่นเดียวกับชีวิตที่ดำรงอยู่นี้ ก็เป็นธรรมดา เมื่อธาตุทั้งหลายยังประชุมกันอยู่ ชีวิตนี้ก็ยังคงดำรงอยู่ ก็เป็นธรรมดา เมื่อธาตุทั้งหลายแตกสลาย ชีวิตนี้ก็ดับ ก็เป็นธรรมดา เป็นของธรรมดาสามัญ ก็ไม่เป็นมารของท่าน

คราวนี้มาถึงเทวบุตรมาร มารคือเทวบุตร ก็มักอธิบายถึงเทพที่เป็นมารดังที่กล่าวมาโดยลำดับ แต่โดยที่ทุกๆ ข้อนั้น หรือแม้ที่เล่าถึงมารโดยเป็นเทพ ก็สัมพันธ์มาถึงกิเลส สัมพันธ์มาถึงโลก อันหมายถึงตัวทุกข์ และตัวกิเลสนี้เอง เพราะฉะนั้น สมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมหลวงวชิรญาณวงศ์ จึงได้ทรงอธิบายว่าหมายถึงรูปธรรมทั้งปวง จะเป็นรูปธรรมที่เป็นมนุษย์ก็ตาม เป็นสัตว์เดรัจฉานก็ตาม เป็นอะไรก็ตาม หรือเป็นวัตถุต่างๆ ก็ตาม เช่นเป็นรูปเป็นเสียงเป็นกลิ่นเป็นรสเป็นโผฏฐัพพะ ซึ่งเป็นที่ยึดถือ เป็นที่รักใคร่ปรารถนาพอใจ หรือแม้ไม่เป็นที่ปรารถนาพอใจ เป็นที่ตั้งของกิเลสกองโลกกอง

โอรสองค์หลง เหล่านี้ก็รวมเข้าในคำว่าเทวบุตรมารทั้งนั้นกับทั้งได้ฟังกระแสรับสั่งของสมเด็จพระบรม
 บพิตรพระราชสมภารเจ้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าเทวบุตรมารนั้น ควรจะหมายถึง
 ความที่อยากไปเกิดเป็นเทพบุตรเทพธิดา หรือความที่อยากไปเกิดเป็นเทวดาเป็นเทพ ก็เป็นตัวกิเลส
 ด้วยกัน เมื่ออธิบายดังนี้ ย่อมจะมีความสัมพันธ์กันหมดทั้ง ๕ ข้อ ทั้ง ๔ ข้อข้างต้นนั้นก็หมายรวมเข้า
 ไปในตัวกิเลส แม้ข้อ ๕ นี้เองก็ควรจะหมายรวมเจโตวินิพัสพะพระราชดำรินี้ก็ไปตรงกันเข้ากับข้อที่
 พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่าเป็นเจโตวินิพัสพะ คือเครื่องผูกพันใจ ๕ ข้อ อันได้แก่ ความติดใจยินดี ความ
 พอใจ ความรักอยู่ในกาม ข้อหนึ่ง ในกาย ข้อหนึ่ง ในรูป ข้อหนึ่ง เป็น ๓ ข้อกับ ความที่บริโภคอัมแล้ว
 การเอน การซึมซาบ เป็นข้อที่ ๔ กับความที่ตั้งจิตปรารถนาว่า ด้วยการปฏิบัติในศีลในวัตรทั้งปวงนี้
 ขอให้ไปเกิดเป็นเทพ หรือเทพชั้นใดชั้นหนึ่ง อันเป็นข้อที่ ๕ ข้อนี้เรียกว่าเป็น เจโตวินิพัสพะ คือเป็น
 เครื่องผูกพันใจ อันทำให้ไม่น้อมใจไปเพื่อประกอบความเพียร เพื่อกระทำความเพียรติดต่อ ฉะนั้นจึง
 ไม่เป็นฐานะที่จะทำให้บรรลุถึงความเจริญงอกงามไพศาลในพระธรรมวินัยนี้ ดังนั้นเพราะฉะนั้น ความ
 ที่ปรารถนาจะไปเกิดเป็นเทพนี้แหละจึงเป็นเทวบุตรมาร เพราะเมื่อต้องการสวรรค์สมบัติก็เป็นอันว่า
 ทำให้ติดอยู่ในสวรรค์สมบัติ ไม่ให้บรรลุถึงนิพพานสมบัติได้ เพราะฉะนั้น สมบัติทั้งปวง มนุษย์สมบัติก็
 ดี สวรรค์สมบัติก็ดี เมื่อติดอยู่จึงเป็นมารต่อนิพพานสมบัติ จะต้องละมนุษย์สมบัติได้ สวรรค์สมบัติได้
 จึงจะบรรลุถึงนิพพานสมบัติได้ ดังนั้น เทวบุตรมารข้อนี้จึงหมายถึงถึงสมบัติทั้งปวงดังกล่าว ทั้งที่เป็น
 มนุษย์สมบัติ ทั้งสวรรค์สมบัติ เมื่อไปติดอยู่เสียแล้วก็ก็เป็นอันว่าเป็นมารต่อนิพพานสมบัติ เพราะฉะนั้น
 มารทั้ง ๕ ประการเหล่านี้ จึงเป็นมารต่อนิพพานสมบัติ

พระพุทธเจ้าได้ทรงผจญมารทั้ง ๕ นี้ได้ จึงได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้า และได้ทรงแสดง
 ธรรมะสั่งสอน เพื่อให้ผู้มุ่งปฏิบัติเพื่อพ้นกิเลสและกองทุกข์ ได้รู้จักหน้าตาของมารทั้ง ๕ นี้ เพื่อว่าเมื่อ
 ต้องการนิพพานสมบัติก็ต้องปฏิบัติเพื่อละมารทั้ง ๕ นี้ เมื่อเป็นดังนี้จึงจะบรรลุถึงนิพพานสมบัติได้^{๑๕๔}

ท่านพุทธทาสภิกขุ กล่าวสรุปเรื่องมาร ๕ ไว้โดยย่อดังนี้ว่า มารสิงสถิตอยู่ในตัวเราทุกคน
 ถือกันว่ามีมารเป็นด้านมืดของจิตสำนึกของเรา แต่ในขณะที่เดียวกันมารก็ดำรงอยู่นอกกายเรา เป็น
 อุปสรรคขวางกั้นไม่ให้เราบรรลุในสิ่งที่ปรารถนา มารเป็นกามเทพที่ปรากฏ ภูเขื่อนมาเพื่อล่อลวงเราให้เข้าไป
 ไปหลงในสังขาร การต่อสู้กับมารเป็นเรื่องที่ต้องดำเนินไปตราบนานครั้งเราหมดลมหายใจ

มารเป็นทั้งผู้สร้างและผู้ทำลาย การสร้างจะเริ่มได้หลังจากการทำลายและการทำลายเป็น
 ส่วนหนึ่งของวัฏฏะ เพื่อให้วิถีชีวิตใหม่เริ่มต้นได้ นี่คือการกิจที่ศักดิ์สิทธิ์และยิ่งใหญ่ที่สุดของมารใน
 ขณะเดียวกัน มารเป็นมาตรฐานสูงสุดของความเป็นเลิศ ผ่านด่านของมารได้ คือผ่านการทดสอบที่
 ยิ่งใหญ่ที่สุด กว่าจะตรัสรู้ได้ พระพุทธเจ้าต้องผจญกับมารและเอาชนะมาร ถ้าไม่มีมาร จะไม่มี
 พระพุทธเจ้า ถ้าไม่มีความชั่ว จะไม่มีความดี และเราจะเข้าถึงความดีที่สูงที่สุดได้ก็ต่อเมื่อเราได้หยั่งลึก
 สุดลงไปในความชั่ว

มารเผยความอ่อนแอของเราออกมาที่แจ้งให้เราดูต่ำต้อย มารเหยียดหยามเราเวลาเราล้ม
 มารดูแคลนเราเวลาเราหมดความอดทน มารเป็นอุปสรรคไม่ให้เราอยู่เป็นสุข เวลาเราจะปรารถนาสิ่ง
 ใด มารจะเข้าขวางกั้น เวลาเราเด็ดดอกไม้มาชื่นชม มารจะกระชากดอกไม้ไปจากมือเรามีเพียงแต่
 ความเพียรและปัญญาเท่านั้นที่จะเอาชนะมารได้ ในท้ายที่สุด เราทุกคนต้องก้าวข้ามมาร ทั้งในรูป

^{๑๕๔} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, อ้างแล้ว,

นาม หรือกาย เมื่อเรามาถึงสุดทางของนรก มารจะยอมเปิดทางให้เราพบประตูสวรรค์ เหมือนกับที่มารพ่ายแพ้ต่อความเพียร ปัญญาและบารมีของพระพุทธเจ้า และยอมหลีกหนีไปให้พระพุทธองค์พบทางสว่างของการรู้แจ้งและการหลุดพ้น

มารคือกิเลส หรือความชั่วร้าย ถ้าละได้ มารจะยอมเปิดทางให้เราไปสู่มรรคผล เพื่อให้เราได้ประจักษ์ว่ามารที่แท้จริงคือตัวตนของเรา การเอาชนะตัวตนคือการเอาชนะมาร และการก้าวข้ามความเป็นตัวตนคือการหลุดพ้นจากโซ่ตรวนที่มารเอามาล่ามตัวเรา มารเป็นบันไดขั้นสุดท้ายของการเดินทางอันยาวนานของชีวิตเรา เพื่อบรรลุถึงความเป็นเลิศและความหลุดพ้น

มารในพระคัมภีร์มี ๕ ชนิด คือกิเลสมาร ชันธมาร มัจจุมาร เทวปุตตมาร และอภิสังขารมาร

กิเลสมารคือความรู้สึกลึกซึ้งที่เป็นไปในทางขัดขวางความก้าวหน้า ทั้งทางโลกและทางธรรม

ชันธมาร คือเบญจันท์ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่ไม่สมประกอบที่เป็นอุปสรรคต่อความก้าวหน้า

มัจจุมาร คือความตาย เป็นได้ทั้งทางกายและทางความคิดนึก ที่ทำให้ล้มเลิกการทำความดี

เทวปุตตมาร คือเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน ที่แย่งชิงกัน เพื่อการได้มาซึ่งกามจากภายนอก

อภิสังขารมาร เป็นวิบากของกรรมชั่ว ที่ตามมาขัดขวางการทำความดี

ท่านพุทธทาสภิกขุ อธิบายว่าความหมายของมารมีหลายระดับ แต่โดยทั่วไปเราเข้าใจว่ามารคือผู้ที่เป็นอุปสรรคขัดขวาง หรือเป็นผู้ทำลาย มารไม่จำเป็นต้องมีรูปร่างหรือหน้าตาน่าเกลียด มารมีรูปร่างเหมือนเทวดาก็ได้ หรือมีความเก่งกว่าคนโดยทั่วไปก็เป็นมาร นอกจากนี้ท่านพุทธทาสอธิบายต่อไปว่า มารยังเป็นที่ตั้งนามธรรมและรูปธรรม ที่เป็นนามธรรมคือความรู้สึกเลวร้ายที่อยู่ในใจที่เป็นรูปธรรมคือคนที่เป็นยักษ์เป็นมารมาทำร้าย หรือประสงค์ร้ายต่อเราแต่เหนือบรรดามารทั้งหลายคือพญามาร หรือผู้ที่มาผจญพระพุทธเจ้าเรื่อยๆ เพื่อเป็นอุปสรรคขัดขวางไม่ให้พระองค์ได้ตรัสรู้ ตามคัมภีร์บอกว่าพญามารอาศัยอยู่ในสวรรค์ชั้นปรนิมิตตวสวัตติ ซึ่งเป็นสวรรค์ชั้นสูงสุดของกามาวจร คือมีกามารมณอันประณีตสูงสุดพญามารซึ่งช้างคิริเมฆล นำนางกอนกัทพใหญ่เพื่อขัดขวางไม่ให้พระพุทธเจ้าบรรลุธรรม ท่านพุทธทาส ภิกขุ บอกว่าความร้ายกาจของมารที่อยู่ในสวรรค์ปรนิมิตตวสวัตติมาผจญพระพุทธเจ้าเพื่อให้หนีกลับไปสู่การครองฆราวาส หรือกามารมณ นี่พระพุทธเจ้าเอาชนะได้ครั้งสุดท้าย

หลวงปู่เทสก์เทสรังสี กล่าวสรุปมาร ๕ ไว้ว่า ชันธมาร ได้แก่ตัวของเรา มันมีอุปสรรคขัดข้องทุกอย่างในการจะทำดีทำดีนับเป็นเครื่องขัดข้อง เช่น เจ็บๆป่วยๆไม่อยู่ดีสบาย โดยเฉพาะภายในใจซึ่งเกี่ยวข้อกับเมื่อจะทำคุณงามความดี มักง่ายเห็นแต่ประโยชน์ส่วนตัว เข้าใจว่าเราทำประโยชน์เพื่อตัวอันเป็นความงามความดี แต่ที่แท้จริงมันเป็นกิเลส เป็นตัวมารอย่างสมมติว่าเราจะทำความเพียรภาวนา ก็เหน็ดเหนื่อยพักผ่อนนอนเสียก่อนรอตื่นเสียก่อน เข้าใจว่าดี แท้ที่จริงมารหัวเราะเลย ครั้นเมื่อเราทำตามใจมารนั้น มารหัวเราะเลยทีเดียว จึงว่า “มาร” การทำกิจวัตรข้อวัตรต่างก็ขึ้น

เกียจซื้อข้าวเห็นเป็นของนิดหน่อยหรือเลยไม่ทำ ปล่อยให้เลยเสีย มันเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการที่จะทำคุณงามความดี

การเจ็บการป่วยไม่อยู่ดีสบายก็เหมือนกัน ถ้าหากผู้มีความเพียรประกอบความเพียรเด็ดเดี่ยวกล้าหาญ เจ็บป่วยเท่าใดยิ่งกล้าหาญ หลีกไปอยู่คนเดียวยิ่งสบายกล้าหาญต่อสู้เอาชนะชนะมันได้อันนั้นเรียกว่า ชนะมาร

กิเลสมาร ชันธมารนั้นเป็นกิเลสส่วนหนึ่ง ซึ่งมันเกิดจากภายในใจ ทำอะไรทุกสิ่งทุกอย่างให้เกิดความขี้เกียจซื้อข้าวไปหมดนั้นเรียกว่า “กิเลสมาร” เราทำดีทำดีประพฤดีพรหมจรรย์ในพุทธศาสนา เป็นไปเพื่อมรรค ผล และนิพพาน เป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์หมดจด แต่กิเลสเข้ามากั้นมาขัดขวางเสีย ให้เกิดความรัก ให้เกิดความโกรธ ให้เกิดความเกลียด เกิดความชัง เป็นเหตุให้มีอุปสรรคขัดข้องไม่สามารถจะทำให้ลุล่วงไปได้ กิเลสมันเกิดขึ้นมาภายใน ทำสิ่งใดก็มีแต่กิเลสมาติดกัน ท่านจึงเรียกว่า “มาร”

อกิสังขารมาร คือความอยากใหญ่ ความอยากเป็นใหญ่เป็นโต มีแต่ความอยากได้ดิบได้ดี ทำอันนี้แล้วยังไม่พอใจ อยากให้มันได้ยิ่งๆขึ้นไป ที่ตนทำได้ที่ตนมีอยู่ไม่พอใจ ทำให้ยิ่งๆขึ้นไปกว่านั้นอีก ทำไมท่านถึงเรียกอกิสังขารมารเพราะ มันไม่พอใจในสิ่งที่เป็นอย่างอยู่ การพอใจในความมีอยู่เป็นอยู่ตามมีตามได้ ในฐานะมีปานใดก็อยู่เพียงนั้น เรียกว่ามันพอแล้ว

มัจจุมาร คือความตาย ความตายมาผลาญเสีย เราทำดีทำดีความตายมาผลาญเสีย ไม่ถึงกาลเวลามันตัดรอนความดีของเรา อะไรที่เราทำเพื่อประโยชน์ความสุขสบายของตน ความตายมาตัดรอนเสีย เรียกว่า มัจจุมาร

เทวบุตรมาร นั้นท่านกล่าวถึงเรื่องขอบเขตของพระเจ้าอยู่ในชั้นสวรรค์ เป็นตัวมารมาผจญพระพุทธเจ้า เป็นต้น นั้นเรียกว่าเทวบุตรมาร อันนั้นส่วนหนึ่ง

คราวนี้พูดถึง ชันธมาร รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณแต่ละอย่างๆเป็นชั้นๆ แต่ละอย่างๆเป็นมาร ฉะนั้นตัวของเราก็ได้ชื่อว่าอยู่ในเรื่องของมารทั้งหมด ถ้าหากว่าเป็นมารทั้งหมดแล้ว ตัวของเราก็เป็นลูกศิษย์ของมาร เป็นหลานของมารทำอย่างไรจึงจะพ้น “มาร” ได้? พระพุทธเจ้าท่านทรงพ้นจาก “มาร” จึงได้สำเร็จมรรค ผล นิพพาน พระพุทธเจ้าทรงชนะ “มารทั้งห้า” จึงได้พระสัมมาสัมโพธิญาณสำเร็จเป็นพระพุทธเจ้า

มารเรามีแล้ว ทำอย่างไรจึงจะพ้นจากมารนี้ได้ ? ทำอย่างไรจะพ้นจากรูปทำอย่างไรจะพ้นจากนามได้? ที่จะพ้นได้นั้น ไม่ใช่พ้นด้วยการไป ไม่ใช่พ้นด้วยการรบราฆ่าฟัน พ้นด้วยการเห็นโทษของมัน รู้เท่า รู้เรื่องเข้าใจเรื่องของมาร ว่าขันธมันเป็นอย่างนั้น ถึงมันเจ็บป่วยก็รู้สีกว่าขันธมันเจ็บป่วย รู้สีกว่ามันไม่สบาย จิตใจไม่ท้อแท้อ่อนแอ ผจญต่อสู้ด้วยความรู้เท่าเข้าใจ ไปเห็นความจริงของมัน ขันธก็เป็นเรื่องของขันธ ขันธ ๕ ก็เป็นเรื่องของขันธ ๕ เรื่องภาวนาของเราก็เป็นเรื่องภาวนาของเรา เรื่องจิตใจก็เป็นเรื่องจิตใจของเรา

ขันธ ๕ เป็นเรื่องนามก็จริงอยู่ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ มันเป็นเรื่องนามเป็นขันธ แต่ว่าถ้าหากว่าพูดถึงเรื่องความจริงแล้ว ขันธเป็นอีกอันหนึ่ง ใจเป็นอีกอันหนึ่ง อย่างที่ผมพูดว่า “ใจ” มันไม่ใช่ขันธ “จิต” มันเป็นขันธต่างหาก เมื่อใจเป็นหนึ่งอยู่แล้ว เป็นกลางๆอยู่แล้วไม่มีอะไร

กระทบกระเทือน เวทนา สัญญา สังขาร มันไม่กระทบหอก ที่กระทบมันเป็นเรื่องจิต ที่เป็นกลางๆ นั้นเรียกว่าใจ อะไรจะมากระทบของกลางๆนั้นมันไม่มีหอก พระพุทธเจ้าทรงพันด้วยอาการอย่างนี้ ไม่ได้ทรงพันด้วยรบบราฆ่าฟันอะไรต่างๆ นั้นแหละพระองค์ทรงชนะมารได้แต่ว่ายังอยู่ในแวดวงของ มารนั้น พระองค์ยังไม่เสด็จปรินิพพาน ยังทรงอยู่ในแวดวงของมาร จึงทรงมีสติครอบงำอยู่ตลอดเวลา คุ้มครองทุกเมื่อ ทรงทำใจของพระองค์ให้เป็นกลางอยู่ตลอดเวลา อันนั้นพระองค์ทรงชนะไปอย่าง หนึ่งแล้วนั้น

กิเลสมาร ก็เหมือนกัน กิเลสเป็นเครื่องทำใจให้เศร้าหมองไม่ผ่องใส ที่ทำอะไรทั้งปวงหมด ความรัก ความโกรธ ความเกลียด ความชอบ ความชัง อาสวะทั้งปวงหมด มันเป็นเรื่องจิต ที่มันรักก็เป็นพิษ ที่มันเกลียดก็เป็นพิษ ที่มันโกรธก็เป็นพิษ ที่ชอบนั้นไม่ชอบนั้นก็พิษ “ใจ” มันไม่รู้จักชอบ ไม่รู้จักโกรธ ไม่รู้จักเกลียด ไม่รู้จักมีทิฐิมานะอะไร อันนั้นมันเป็นเรื่องของ “จิต” มันมัวหมองเพราะเหตุที่ไปรัก ไปชอบ ไปโกรธ ไปเกลียด มีทิฐิมานะ นั้นมันจึงค่อยมัวหมอง ครั้นจิตมันพ้นจากนั้นแล้ว คือมันรู้เท่ารู้เรื่องของมันแล้วว่า แต่ไหนแต่ไรมาสิ่งเหล่านั้นมันเป็นอย่างนั้น เราจะพ้นจากมันคือ ทำใจให้เป็นกลาง ทำใจให้เป็นกลางๆอยู่เฉยๆ มันก็ผ่องใสสะอาดอยู่ทุกเมื่อ นั้นพระองค์ทรงอยู่อย่างนั้น พระองค์ทรงมีจิตอย่างนั้น จึงทรงพ้นจากมาร ทรงพ้นไปได้จากกิเลสมาร

อภิสังขารมาร ก็เหมือนกันเราทำสมาธิภาวนา อยากได้ดิบได้ดี อยากให้เป็นอย่างนั้น อย่างนี้ อยากให้รู้อย่างนั้นรู้อย่างนี้ อยากให้มันรวม อยากให้มันสงบสว่างแจ่มใส เลยเป็นอุปสรรค ขัดข้องต่อการภาวนา เรียกว่า อภิสังขารมาร อยากทำให้ยิ่งๆกว่านั้น แท้ที่จริงการทำสมาธิ ทำใจให้เป็นกลางวางเฉยๆลงไป ไม่ต้องอยาก ไม่ต้องเดือดร้อน ไม่ต้องวุ่นวาย ครั้นทำใจเป็นกลางๆเฉยๆลงไป แล้ว มันก็วางมันก็เป็นสมาธิภาวนา มันก็พ้นจากอภิสังขารมารได้

มัจจุมาร คือความตาย ตายไปซิถ้ามันจะตาย พิจารณามันให้ชัดเจนแจ้ง ตายเป็นอะไร ? ตายไปก็เป็นดิน น้ำ ลม ไฟ ไม่ประกอบด้วยรูปไม่ประกอบด้วยนาม รูปมันเกิดมาจาก ดิน น้ำ ลม ไฟ มันก็แตกดับสลาย เป็นดิน น้ำ ลม ไฟ เราไปยึดเอามาเป็นตนเป็นตัว เป็นของเราของเขา ปล่อยาวลงเลยไป เป็นกลางๆ จิตมันก็สงบอยู่ได้ ถึงมันจะเดือดร้อนกระทบกระทั่งด้วยประการต่างๆ ก็รู้เท่า รู้เรื่องของมันอีก ซึ่งจะให้มันไม่กระทบกระเทือน ไม่มีหอก ความอดความกลั้นของพระพุทธองค์เป็นความอดความกลั้นความเห็นตามเป็นจริง แล้วก็ปล่อยาวอยู่ตลอดเวลา

เทวบุตรมาร นั้นเป็นของพุดยาก แต่พระพุทธเจ้าทรงชนะมารทั้ง ๕ ด้วยประการอย่างนี้แหละพระพุทธองค์จึงทรงสอนให้ทำดีทำดี มีปัญญาเฉลียวฉลาด เฉียบแหลม รู้เท่ารู้รอบถึงเรื่องมารทั้งห้า ถึงมารมันจะโกรธจะเกลียดก็เอาเถอะ มันไม่ทำอะไรให้เราหอก นรกของมารไม่มีหอก มีแต่นรกที่พระพุทธเจ้าทรงเทศนาไว้เท่านั้นแหละ ชนะมารตรงนั้นแหละ เมื่อเราพิจารณาเห็น รู้แจ้ง เข้าใจ เห็นจริงอย่างนี้แล้ว มารน้อยใจ ไม่สามารถที่จะทำอะไรเราได้ เรียกว่าปราชัยแล้ว ในที่ทุกสถาน เอาละที่จะพ้นได้นั้น ไม่ใช่พ้นด้วยการไป ไม่ใช่พ้นด้วยการรบบราฆ่าฟัน พ้นด้วยการเห็นโทษของมัน รู้เท่า รู้เรื่อง เข้าใจเรื่องของมาร^{๑๕๕}

^{๑๕๕} พระราชนิโรธรังสี [หลวงปู่เทสก์เทสรังสี], มาร ๕ พระธรรมเทศนา ชุด โอวาทหลังปาติโมกข์ , [ออนไลน์], แหล่งข้อมูล : <http://tesray.com/afterhours-๕๙>, [๑๐ ธันวาคม ๒๕๕๙]

จากที่กล่าวมาทั้งหมดผู้วิจัยสรุปได้ว่า มารนั้นหมายถึง สิ่งที่มาหรือขัดขวางบุคคลให้ตายไปจากคุณงามความดี หรือขัดขวางไม่ให้บรรลุคุณงามความดี ในเวลาที่ตายจากโลกมนุษย์แล้ว ท่านแบ่งไว้ ๕ อย่าง คือ

๑. อภิสังขารมาร มารคือเจตนากรรมในอดีตภพ อันได้แก่ปญฺญาภิสังขาร เจตนาอันเป็นบุญได้แก่ เจตนาในมหากุศล ๘ รูปฌานกุศล ๕ อปญฺญาภิสังขาร เจตนาคือบาป ได้แก่เจตนา เจตสิก ในอกุศล ๑๒ และอาเนญยาภิสังขาร เจตนาที่ไม่หวั่นไหวคือเจตนาในอรุปรมาณกุศล ๔

ก็อภิสังขารมารคือ เจตนาในอภิสังขารทั้ง ๓ นี้เป็นเหตุให้ปฏิสนธิในภพภูมิต่างๆ เมื่อยังต้องปฏิสนธิคือยังต้องเกิดในภพต่างๆ อยู่ย่อมไม่พ้นไปจากความทุกข์ได้ อภิสังขารคือเจตนากรรมเหล่านี้ที่ชื่อว่ามาร ก็เพราะเป็นผู้ทำลายหรือกีดกันปิดกั้นหนทางที่บุคคลจะเข้าถึงความพ้นทุกข์ พุทธง่าย ๆ ก็คืออภิสังขารมารนั้นปิดกั้นทางที่จะให้ถึงมรรคผลนิพพาน นี่เป็นมารข้อแรก

๒. กิเลสมาร มารคือกิเลส กิเลสชื่อว่าเป็นมาร เพราะกำจัดขัดขวางมิให้บุคคลกระทำความดี ทำให้บุคคลทั้งหลายต้องได้รับความทุกข์ทั้งในปัจจุบันและอนาคต

๓. ขันธมารมารคือขันธ ๕ ขันธชื่อว่าเป็นมาร คือเป็นตัวขัดขวางการกระทำความดีทั้งนี้เพราะขันธ ๕ เป็นสภาพที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง ไม่มั่นคงถาวรมีอันแปรปรวนไปเป็นธรรมดา เสื่อมไป เพราะชราและพยาธิ ทำให้ไม่สามารถบำเพ็ญกุศลให้ถึงที่สุดได้ เพราะฉะนั้นขันธ ๕ จึงชื่อว่าเป็นมาร

๔. มัจจุมาร มารคือความตาย ความตายจัดเป็นมาร เพราะเป็นตัวการตัดโอกาสในการทำคุณงามความดี บางคนไม่เคยสนใจศึกษาและปฏิบัติธรรมเลย พอหันมาสนใจก็มีเหตุให้ต้องตายไปเสียก่อนที่จะได้ศึกษาและปฏิบัติธรรมตามที่ตั้งใจ ความตายจึงเป็นมารอย่างนี้

๕. เทพบุตรมาร มารคือเทพบุตร ท่านกล่าวว่าเทพบุตรองค์นี้เป็นหัวหน้าเทพบุตรในชั้นปรนิมมิตว สสวัตติ เรียกกันสั้นๆว่า ท้าวสวัตติมาร ท้าวสวัตติมารองค์นี้แหละ ที่ตามผจญพระพุทธเจ้ามาตั้งแต่ยังไม่ตรัสรู้ จนกระทั่งตรัสรู้แล้ว นอกจากนั้นยังเที่ยวชักชวนให้คนที่กำลังทำความดี เลิกละการทำความดีเสีย เที่ยวชักชวนพระภิกษุภิกษุณีให้เลิกปฏิบัติ แล้วสีกมาเสวยกามสุข เทพบุตรองค์นี้จึงจัดเป็นมาร เพราะคอยขัดขวางคนทั้งหลายไม่ให้ทำความดี โดยเฉพาะความดีชั้นสูงสุด คือมรรคผลนิพพาน

ขอสรุปให้ทราบว่า มาร ๕ อย่างมี อภิสังขารมาร กิเลสมาร ขันธมาร มัจจุมาร และเทพบุตรมาร